

Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ५०६
घ

Title ब्राम्हणलङ्कारचर्या

Author सिंहदेवगणिः

Extent ६३ Age _____

Subject अलङ्कारशास्त्र

वाग्भट्टासंस्कारः धारयासहितः

५०६

३२ धारया

नं०
वाग्भट्टालंकार
द्वि३ प्रमाण
कंठुअंरुवाकंरु
मेलो मिहदेवगणो

काव्यं
वाग्भट्टालंकार
पत्रे. ६५

वा.
म. टी.

ॐ श्रीगणेशाय नमः श्रीवर्हमान्जिनयतिरनन्तविज्ञानसंततिर्जयति यद्भीः प्रदीपकलिकाकलिकालतमः
शमनयति २ वाग्भटकवीन्द्रवितालंकृतिसूत्राणिकिमपिविद्वानोमि सुगुणजनवोधदेतोः स्वस्यस्मृतिजन-
नहृद्येव ३ इहशिष्टाः क्वचिदिष्टेवस्तुनिप्रवर्तमानाग्रभीष्टदेवतानमस्कारपूर्वकमेववर्तते इहशिष्टसमयय-
रिपालनायतथाश्रेयसिवद्भुविद्यानिभवंतिमदतामपि अश्रेयसिप्रवृत्तानां क्वापियान्निविनायकाः १ ३
तिवचनान्माभूदस्यशास्त्रस्यकार्यार्थिनोसम्यक्ज्ञानोपदेशकतया श्रेयोभूतस्यकोपिविद्वदिति विद्वोपः

ॐ श्रियंदिशातुवोदेवः श्रीनाभेयजिनः सदा मोक्षमार्गसंतोद्धतेयदागमपदावली १ ॥

प्रांतयेवशास्त्रारंभेग्रभीष्टदेवतानमस्कारंमहाकविः श्रीवाग्भटः प्रकटयति व्याख्या श्रीनाभेयजिनः
श्रियंदिशातुइति। स्मृदुकोचटना नाभेरयत्यनाभेयः इतश्चानिजइतिसंबंधेटक श्रियायुक्तोनाभेयः
श्रीनाभेयोमहूरव्यंसकादेयइति मध्यपदलोपीसमासः श्रीनाभेयश्चासौजिनश्चेतिकर्मधारयोदीव्यति
दिव्यकेवलज्ञानश्रियाइतिदेवः एतेनभगवतोज्ञानातिशयः सूचयाचके श्रीनाभेयइत्यर्वाश्रयाप्रष्टम

ह्यप्रातिहार्यादिलक्ष्यायुक्तप्रतिपादनेनप्रभोः पूजातिशयः प्रत्यपादिजयति रागद्वेषादिरिष्टं य-
राभवतीतिजिनः अनेनपरमेश्वरपापापगमातिशयोक्तापितः मोक्षमार्गमित्यादिनोत्तरार्द्धेनपुनःस्वामि-
नोवचनातिशयः स्वापितायवचनारोप्यतिशयाः प्रस्ताप्यतेस्म यतदोर्नित्याभिसंबंधइत्युक्तेः सइतिगम्यते
ततश्चसप्रीनाभेयजिनोवोपुष्पाकंश्रियंकल्याणालक्ष्मीददातइतिभावः सःकइत्याह यस्यभगवतःप्रागमपर-
नांसिद्धांतवचनानामावलीश्रणिः सतांविड्यामुत्तमानांमोक्षस्यमार्गसम्यगरत्नत्रयागधनद्वयंयद्वृत्तेब्रवी-
तिप्रकाशयतीत्यर्थः अथान्यस्यापिकस्यचिदागमस्यागमनस्यपदानियादप्रतिविंबानितेयांपंक्तिःदृष्टास-
तीसतांयस्यानंप्रकटयतीत्युक्तिलेशः तथाप्रास्तादौत्रिविधानांदेवतानांस्तुतिःसंभवति समुचितायाः १ ३
ष्टायाः २ समुचितेष्टायाश्च ३ इति तत्रसमुचितायादेवतायाःस्तुतिर्यथा नीतिप्रास्त्रारंभराजादेः कामप्रा-
स्त्रारंभवास्मरादेः १ ३ष्टायास्तुतिर्यथा २बुकाद्येशिवगोप्योः २ समुचितेष्टायाःस्तुतिर्यथा श्रीयोगप्रास्त्रा-
रंभेमहावीरयोगिनायस्येति ३ अत्रपुनःप्रास्त्रारंभेप्रीनाभेयजिननमस्कारेणाभीष्टदेवतास्तुतिप्रवर्केप्रीवा-
ग्भटः अथवाप्रियोष्टमहाप्रातिहार्यलक्ष्याइनःस्वामीप्रीनःजिभीभये भीयतेइतिभेयं भावेयपच्चातइतियःभ

वा.
म. ही.
२
२

यमित्यर्थः न विद्यते भेदं संसारमोहवंभयं यस्य सोऽभेयः जिनः श्रुतकेवल्यपि भण्यते तस्यापि प्रायो रगा
दिजयात् तन्निरासार्थं मभेयश्चासौ जिनश्चाभेयजिन इति एवंविधश्च सामान्यकेवल्यपि लभ्यते तस्य भव
भ्रमभयाभावात् तन्निराकरणाद्यं श्रीनामभेयजिनश्च श्रीनामभेयजिन इति एवंविधश्चार्दनेव भवतीति
सामान्येनार्दनी नमस्कारः कृतो भवति यद्वा काव्यप्राप्तस्य सर्वेषामपि साधारणोपयोगिता है सवमतेनापि
नमस्कारस्य लेशतो व्याख्या यथा श्रीविष्णुपत्नीनामभेयत्वात् ब्रह्मापि नामभेयः कथ्यते विष्णोर्नामभेयः
लेव विष्णुकर्तृनिवास इति लोकोक्तिः तथा वाङ्मनीभिः यमभूरित्यादि तन्नामा जिनो विष्णोः पीतांबरमा
र्जिजिनोऽक्रमोदक इति विंतामणिवचनात् ततश्च श्रीश्च नामभेयश्च श्रीनामभेयोऽताभ्यामुपलक्षितो जिनः सृष्टि
यंदिशतवाप्राप्तव्ययमवधारणं सूरणोवाकिं विशिष्टः उदेवः उरीसुर इत्येकाक्षरनाममालावचनात् उग्रोऽभुः
सपवपृज्यताददेवो यस्य स तथा य उक्ते ब्रह्माद्युताभ्यर्चितपादपद्मो न पूज्यते किं मनुजैर्गिरीश इति ननु नम
स्कारस्य विद्वद्विद्यते कथं सामर्थ्यं बुध्यते नमस्कारेण पुराय सुपजायते पुरापेन विद्याः प्रतिदन्यते इति यत्रा
पि वनमस्कारमंतराणापि निर्विघ्नाप्राप्तपरिसमाप्तिर्दृश्यते तत्रापि मानसिकः प्राणिधानरूपो यंचरत प
वेति सफलानमस्कारव्यापारः इति प्रथमपदार्थः १॥

किंच तत्रमंगलमभिरितं नमस्कारवचनेनाभिधेयं वाचसां सम्यक्काव्यस्वरूपं संबंधश्चास्य वाच्यवाचकभावादिः
तथा हि एतच्छास्त्रवाचकसम्यक्काव्यस्वरूपं वाच्यं उपायोपेयभावो वाचसंबन्धः वचनरूपायन्तं हि इदं शास्त्रं
मुपायः तत्परिज्ञानं चोपेयमिति प्रयोजनं तन्तरेषिष्याणां शास्त्रार्थपरिज्ञानं परंतु सम्यक्कवित्वलाब्धिस्तु
त्याकीर्तिप्रभृतिप्रचायस्य तन्तरे प्रयोजनं शिष्यानुग्रहपरंतु तदेव यदि कमिदमुक्तं पारत्रकं तत्परंपरप्रयोजनं
मुभयेषामपि निःश्रेयसावाभिरिति श्रुतौ यदुच्यते केन चिन्नारब्धव्यमिदं शास्त्रमभिधेयादिरदितत्वात् काक

मंगलं वाभिधेयं वसंबन्धश्च प्रयोजनं चत्वारिकथनीयानि शास्त्रस्य धुरिणीमता । साधुप्राहार्यसंदर्भं
गुणालंकारभूषितं सुदरीतिरसोपेतं काव्यं ऊचीतकीर्तये २॥

इदं तपरीक्षादिवत् इति तत्र किंचिदुक्तं युक्ताभिधेयादिदृष्टीनात् । असुमेवार्थसमर्थयितुं वक्ष्यमाणार्थपरि
क्षेदकमोदेषागर्भं काव्यफलमाह अत्र प्रस्तावादिष्यः कर्ता गम्यते ततः शिष्यः काव्यं कुर्वेः कर्म काव्यं पतिरा-
जातयति अत्यये साधुः ऊचीतविदधीतकस्य कीर्तये यथासं इति फलनिर्देशः अतएव ऊचीत इत्यत्र फलवत्कर्त-
रियात्मनेपदविधानं काव्यं किं विप्रशंसं साधुप्राहार्यसंदर्भं वक्ष्यमाणानार्थकत्वादित्यादौ येषां इतिः शास्त्र-
साधुः प्रथंस्तु वक्ष्यमाणानदेशाविरुद्धत्वादिना दोषाविमुक्तः साधुर्भवति न तश्च साधुनिर्देशो प्राहार्यो यस्मिन्

वा.
म.टी.

३
३

संदर्भे ससाधुप्राहार्यसंदर्भो रचनायुततया साधुप्राहार्ययोः संदर्भो यत्रेति विग्रहं कुर्वति तत्र समासप्रातिरुक्तः
शब्दः प्राहार्ययोः संदर्भः प्राहार्यसंदर्भः साधुः प्राहार्यसंदर्भो यत्रेति विग्रहः कार्यः साधुप्राहार्य इत्यनेन वपाः
द्वार्थदोषप्रतिपादको द्वितीयः परिच्छेदः सूचितः तथा गुणगौरीयादयोः लकाराश्च प्राहाः चित्रवकोत्पादयः
अर्थी स्तुजास्तुपमादयस्तैर्भूषितमित्यर्थः अनेन च तृतीयो गुणपरिच्छेदश्चतुर्थश्चालंकारपरिच्छेदः सूचितः
तथा स्फुटाः काव्यानुकूलैर्न प्रकटयाः रीतयोगौरीयायाः पदरचनाविशेषाः रसाष्टुंगारादयो वक्ष्यमा-
णास्तैरुपेतमन्वितं अनेन च तृर्थपरिच्छेदः रीतिप्रतिपादनं स्तापितं पंचमश्चरसपरिच्छेदः सूचितः प्रथ-
मं पुनरर्थशिक्षापरिच्छेदः काव्यस्य चानेकगुणत्वेऽपि कीर्तने वशदानं प्राथान्यत्तापनार्थं यावतादिकाव्यत्वे-
यनं व्यवहारपरिज्ञानं अशिवोपशमं सहृदयानां चाह्लादं करोति इदमेव च कवित्वं कांतासमितभूतं कां-
तेव सरसानापादनेन अभिसृज्य कृत्य रामवदति तव्यम नरावरणवदितुपदेष्टं च विथनेति तदुक्तं काव्यप्र-
काशे राजाश्रीमदृकवीरेण काव्येयप्रसेधकृते व्यवहारविदेशिवेतरक्षतये साद्यः परिनिर्हृतये कांतास-
मिततयोपदेष्टा पुने । विविधं दिशः संयथा प्रभुसमितं शाहप्रधानं वेदादि । सहृदसंमितं अर्थतात्पर्यवत्
पुराणानि । कांतासमितं वोक्तलक्षणं विविधकाव्यादि इति यतः हि परीतं तत्काव्याविपरीतफलमेव स्यादिति

नतिरेकार्थः ॥

३

अथ कवित्वस्योत्पत्तये सामग्रीमुपरिष्कारात् सर्वदिवाकं साधारणमामनंतीति न्यायात् प्रतिभैव तस्य का-
व्यस्य कारणादेतन्भवति नवनवबोधप्रकारणालिनी बुद्धिर्नवनवोद्देशव्यालिनी प्रतिभामता इति वच-
नात् ननु यदि प्रतिभैव काव्योत्पत्तेर्वीजं तदा व्युत्पत्तिः किं करोत्युच्यते तस्य काव्यस्य प्रतिभया जन्यमानस्य व्यु-
त्पत्तिर्भूषणमलंकारो भवतीत्यर्थः अभ्यासस्तु पुनः पुनस्तदा सेवनलक्षणास्तस्य काव्यस्य भूषणस्य व्युत्पत्तिं करो-
ति भूषणोत्पत्तिरुच्यते इति अभ्यासनेदिसतः स्थैर्यं देयं गान्निर्विलंबकाव्योत्पत्तेः एवं प्रतिमा व्युत्पत्त्यभ्यासा-

प्रतिभाकारणं तस्य व्युत्पत्तिस्तु विभूषणं भूषणोत्पत्तिरुच्यते अभ्यास इत्याद्यकं संकथा ३ प्रसन्न-
पदनव्यार्थयुक्तमुद्देशविधायिनी स्फुरंती सत्कवेर्बुद्धिः प्रतिभा सर्वतोमुखी ४॥

नां त्रयारणामपि स्वस्वविषययार्थिकेन प्रदर्शितः इति पूर्वोक्तप्रकारेण पुराणकवीनां संकथा उपदेशः
३ अथ ग्रंथकारः प्रतिभा व्याख्यातुमाह प्रसन्नेति प्रसन्नानि प्रक्रियानियानि पदानि तथानव्याभिन-
वाया प्रर्थयुक्तिः ततः प्रसन्नपदानि च नव्यार्थयुक्तिश्च प्रसन्नपदनव्यार्थयुक्तयः तासां मुद्देश उल्लास-
स्तविदधातीत्येवं प्रीला स्फुरंती प्रसन्नरूपा सर्वतोमुख्यस्याः सा तथा सर्वव्यापिनी सर्वाङ्गीण्यर्थः एवं

विधा उक्तमकवेर्बुद्धिः ४॥

वा.
म. टी.
४
५

अथ युत्पत्तिव्यावित्यासराह माहेति प्राज्ञासहस्यप्रत्येकं सर्ववंधात प्राज्ञासंवाकरणं धर्मप्राज्ञमागमः अर्थ
प्राज्ञं चारिणसंप्रणीतो राजनीतिग्रंथः कामप्राज्ञं कोकवात्स्यायनादिग्रंथः आदिप्राज्ञात्वं रोलेकाराभिधान
चिंतामणिगजाश्वरत्नपरीक्षादिप्राज्ञाणि बोद्धादिदर्शनाभिधायकप्राज्ञाणि च गृह्यंते अत्र प्राज्ञेत्यादिद्वंद्वेकतेषां
द्वयमर्थकामाग्रादौ येषां ते प्राज्ञेयमर्थकामादयस्तेषां प्राज्ञाणि इति समासविधिः यत्तेषु सर्वेषु प्राज्ञायाः स
र्वेयस्याः सा प्राज्ञाय पूर्वार्थिके कप्रत्ययप्राज्ञाय पूर्वका गुरुपाठे पर्यमूला इत्यर्थः असामान्यानिःसमाना प्र
प्राज्ञेयमर्थकामादिप्राज्ञेयप्राज्ञाय पूर्वका प्रतिपत्तिरसामान्या युत्पत्तिरभिधीयते ५ अनारतेऽ
दूपांतेयः काव्यरचनादयः तमभ्यासं विदुस्तस्य क्रमः कोऽप्युपदेष्टव्यते ६॥

तिपत्तिः परिज्ञानविशेषो युत्पत्तिः प्रोच्यते ५ प्राज्ञासंवाकरणं प्रवीणोदिक्रव्यक्रियापदविन्यासः निःसंशयेन भ
वति धर्मप्राज्ञादिपरिज्ञानरहितश्च तत्तत्प्रबंधेषु धर्मार्थकाममोक्षादिकार्यजातमुदाहृतं मशक्तः कथं कवि
र्भवतीत्यभ्यासमाह अनारतमिति निरंतरं गुरुपाठेयः काव्यविषयरचनादयो भवति कवयस्तमभ्यासं विदु
निश्चितत्वेन जानंति यत्तेन यः कदाचिदेकवारमप्यभ्यासमात्रमभ्यासः सोभ्यासयव भवतीति सापितं
तस्य पूर्वोक्तस्याभ्यासस्य कोपिक्रियन्मात्रः न समग्रः इति भावः ६॥

कमप्रकाशयदपर्यते तमेवाद विभ्रत्येति काव्याय काव्यं निष्पादनाय निर्विलानि कंदं सिद्धं वज्रादीनि वप्री
कुर्यात्स्वाधीनानि कुर्यात्कया पदानामावली श्रेणिस्तया किं विधिष्टया अथै सून्यया भिद्येयराहितया पीत्य
येः तथा बंधस्य संदर्भस्य चारुत्वं मृदुपदयुक्तियोगेन मनोज्ञत्वं विभ्रत्याथारयंत्याया हपोदिप्रथममभ्या
सक्ताटपी पुनः कार्यनिष्पत्तिरिति विधिष्टकाव्यार्थिभिरभ्यासोपि सुललितपदवशाद्दामाधुर्यविशिः

विभ्रत्याबंधचारुत्वं पदावल्याद्यैः सून्यया वप्रीकुर्वीत
काव्याय कंदं सि निर्विलान्यपि ७ ॥

एवविधेयः अत्र चोदाहरणस्य च ते देवप्रेणी कीर्तिविस्तृतिरेणीयमर्थमप्राप्तये यस्मिन्मानः वि
स्वाथानमन्यमानः समानं मादस्ते द्वारोदिणीवप्रदीया इति शालिन्यभ्यासोर्थसंबंधसून्ययापि प्राह
प्रेण्यायवसर्वाण्यपि कंदं सिसार्थकैर्निरर्थकैर्वा प्राहबंधैरभ्यसनीया इति ७ ॥

वा.
रु. वी.
५
६

अथैवं चारुत्वमेव कथं भवतीत्याह पश्चादिति संयोगवशात्पश्चात्पवर्णस्य गुरुत्वं कार्यमेवं द्विवन्धस्य दार्ढ्यं
भवति तथा विसर्गलोपो न कार्यः यतो विसर्गणामवस्थानेन काव्येऽतो गुरुत्वं जायते तथा विप्राहो वि
दुष्टत्वेऽभावे च वर्तते यथा विस्वरो यं गायनः विमरो मुनिश्च यमिति च ततोऽपि विदूषः संधिर्विसाधिः च

पश्चाद्गुरुत्वं संयोगाद्विसर्गणामलोपनं विसंधि
वर्जनं चेति बन्धवारुत्वहेतवः ॥

हानसंधिर्विसंधिरिति विदूषसंघेऽवर्जनं कार्यं एवं प्रकारो न्येपि उष्ट्रत्वं प्रपंक्तिश्च यदवर्जनादयो बन्धवारुत्व
स्य हेतवो भवन्तीति प्रकारार्थ इति प्राहुः सूचयति अत्रोदाहरणं निपीययस्य दिति रक्षितः कथां तथा दियंते न
बुधाः सुधामपि नलः सितच्छविनकीर्तिमंजलः सराशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः १३८ मुदाहरणं मन्त्रयेऽक्तं ८

अतिरेकेतयं चकार यवोदाहरति शित इति नृणां मथीषो नृथीषाः संबोधने नृथीषानरेन्द्र त्वया शिते ती-
क्ष्णकृपाणोखेदेषां शिते सति अत एव वरुणसंग्रामे शोरे रौद्रे त्वया कृते सति क्षितिपाः प्रसूता नृपाश्चोन्-
याभयेन वने कानने यवगताः नक्षत्रा मयि पुद्गे स्थिता इति भावः जवात् वेगात् अनेन साति प्रायेभ्यं
व्यज्यते अत्र विधृते त्वया इत्यादौ संयोगवशात् पूर्वस्य गुरुत्वं नास्ति किंतु सदजं विभक्ति कृतं नृथीषे

शिते कृपाणो विधृते त्वया चोरे रणो कृते नृथीषा क्षितिपा भीत्या वनयवगता जवात् ॥ अनु।

ह संत्यां नवार्थयुक्ता अभिनवत्वतः अर्थसंकलनात् त्वमभ्यसेत्संकषा स्वपि ॥ १० ॥

त्यत्र विदुषसं धिः क्षितिपा भीत्या इत्यत्र विसर्गाणां लोपोक्ति एव मेभिर्दोषै रस्मिन् बंधयौ धित्यादि प्राप्ते
नास्ति बंधवारुत्वं अतो विशिष्टकावार्थिभिरभ्यासोऽपि बंधवारुत्वेऽप्येतया एव पदावल्या कार्यः ३
ति स्थितं ॥ अर्थार्थविशेषं विनापि यद्यवधार्या समाह अनुलसं त्यामिति यस्मिन् रालायेषुः प्यभ्य-
सेत् कस्यां सत्यामित्याह नवार्थयुक्तौ अभिनवायामर्थयुक्तौ अनुलसं त्यामित्यर्थः नव्या
र्थयुक्ते रनुलासः कृत इत्याह अभिनवत्वतः कवेर्नवीनत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥

वा.
म.टी.
६
६

अत्रोदाहरति यथायथेति दृष्टान्तोपदर्शनार्थः हेमिः त्रयया प्रागम्यतां तथा प्रस्तुतान्मां प्रालिङ्ग्य प्राप्तेष्वंकः।
वाः तस्यानेन निषीदयविश्रांतिग्यात्राद्यपादेतसखित्वमां प्रालिङ्गनेऽर्कवित्यर्थः तथा यन्निजभ्रातृम
लक्षणस्य जायया अथवा निजभ्रातृजायया संदिष्टमस्ति स्वभ्रातृजाययायः संदेशो मम स्तापितोः स्तीत्य
र्थः तत्संदिष्टं निवेदय जाययत्वं ननु कथं भ्रातृजायेति सिध्यति यतोऽर्थो नि संबंधसद्भावात् नृतो विद्या

प्रागम्यतां सखेगाफमालिङ्ग्यात्र निषीदय संदिष्टं
यन्निजभ्रातृजायया तन्निवेदय १॥

यो नि संबंधेऽतिसूत्रेण वक्ष्यते कप्रामेः भ्रातृजायेति प्रलुक् समासः प्रामोति मातुः वसेत्यादिवत् उच्य
ते भ्रातेव भ्रातावयस्यत्यर्थः ततश्च भ्रातृप्राप्त्यभिप्रायत्वादत्र यो नि संबंधस्याभावात् प्रलुक् समा
सस्याप्राप्तिः तथा च वक्तारो भवेति समानेन सदभ्रातृत्वमस्ति सखित्वमित्यर्थः १॥

ननु यदि नव्यार्थपुक्तिरबोद्धसति तदा परकाव्यार्थमादाय किमित्यभ्यासो न विधीयते इत्याशं कायनोद-
नार्थमाह परार्थेति च प्राज्ञा पुनरर्थः यः पुनरभ्यासः परेषां कवीनां गृहीतस्यार्थस्य बंधाद्भवेत् अभ्या-
सः किंविषय इत्याह वाच्यसंगतौ वाच्यस्यार्थस्य संगतौ संबन्धनायामित्यर्थः अत्र विषयसममीक्षेया अर्थ-
संबन्धविषयेयोभ्यासो भवतीति भावः सोभ्यासः न श्रेयान् प्रशस्यो न भवति यस्माद्देतो रनेन परार्थब-
धेन अथवा परार्थबंधात् कियमागो नार्थविषयाभ्यासेन कविः काव्यकर्ता तत्करतस्यो भवति उक्तं हि

परार्थबंधाय च स्यादभ्यासो वाच्यसंगतौ स न श्रेयान् यतो नेन कविर्भवति तत्करः १२॥

परस्य काव्यं स्वमिति बुद्धारो विज्ञायते सैरिह काव्ये चोरः विलोक्यमाणिक्यमयोग्यदत्ते प्रत्येति कोना-
मयदेतदस्य वाच्यसंगताविति प्रतिपादनात् प्राह संगतिविषयोभ्यासः परतोपि गृहीतोपि न सैन्यं सू-
चयतीति तथा परार्थबंधप्रसक्तः कविः सुखसंज्ञाभिनवाद्योपपन्नयेति प्रपत्ते ततश्च परार्थितवर्ण-
विषये वर्तनायामशक्तः स नूयदास्यः स्यात्कीर्त्यर्थं च काव्यविधाने विपरीतफलमेव भवेदिति १३॥

वा.
भ. टी.
७
२

समस्यायां पुनः परार्थप्रदर्शनं न विरुद्धं विशेषतस्तथा वै उच्यते शयदर्शनादितितथैव वाह परेति समस्यायां पर-
काव्यप्रदोपि विशिष्टबुद्धिप्रकाशान्वयगुणदेतत्वाद्गुणः स्यात्कवेः काव्यकर्तृरित्यर्थः अत्र परकाव्यप्रदर्शनं
न परकाव्यस्यैकोवाहोवाचयोवापादाप्राप्ताः नतु संपूर्णं काव्यं परकाव्यप्रदर्शनस्य गुणत्वे देतुमाह दिय-
स्माहेतो रसो समस्यासुरकः कविस्य परकाव्यस्योर्थस्तस्यानुगतं अनुयायिनमनुकूलमित्यर्थः अतए-
वं न वेति न प्रतिभाप्रागल्भ्येनाभिनवं रचयति एवं च समस्यासुरो परकाव्याथमपि निजनिर्मलबुद्धिबलोत्पादिता

परकाव्यप्रदोपि स्यात्समस्यायां गुणः कवेः अर्थतदर्शानुगतं न वंदिरचयत्यसौ १५ ॥

निभावाद्येन योजयन् कविश्चमत्कारकारको भवतीति समस्यादाहरणं यथा केनापि एकः पादोऽर्थितः कजलं जय-
ति ऊं ऊं मोयममिति यतर्धे संगत्यर्थपादत्रयं न च विधेयं यथा जानती भगवता भवं दत्तं पार्वती पतिमतिभ्रमदृष्टा
रक्तमक्षिविरये रुचास्यतत् कजलं जयति ऊं ऊं मोयमं १ स्वमिदं रात्तार्थितपादत्रयं ऊमारंभवस्य एष कटयकृतसक-
थथा वकारमेनाविरहातुरंगी प्रवालशाय्याशयनं शरीरं हिमालयो नाम नगाधिराजः इति त्रयपादेन पुराणोत्त-
कारमेनाविरहातुरंगी प्रवालशाय्याशयनं शरीरं हिमालयो नाम नगाधिराजस्तव प्रतापं च लनाजगाल इत्यादि

वदुषेयं

॥ १५ ॥

अथ कायनिमित्तमर्थोत्पत्तिरयसामग्रीमाह मनःप्रसन्निरिति सकलायि विगमनात्सनसः प्रसन्नताबुद्धिर्न-
वनबोलेखपालिनीप्रतिभामता प्रातःकालस्योपलक्षणत्वादपरगजादिवेलापि तेया तत्रदिमंदमेयसोमे
थाप्रसीदति अभियोगउद्यमोस्यास्तीतिइन् तद्भावोभियोगितानानाणास्रप्रदर्शनशीलत्वेव अत्रमसुच-

मनःप्रसत्तिःप्रतिभाप्रातःकालोभियोगिता अने
कपास्रदर्शितमित्यर्था लोकदेतवः १४ ॥

यार्थश्चप्रहोतकोपिगम्यते अथात्र प्रहरदनीयमानोगामसुंपुरुषंपुं वैवस्वतो नरप्यतिसरयाश्च
उर्मतिः १ इतिपूर्वोक्तार्थालोकस्याधिप्रकाशस्यदेतवोभवन्ति १४ ॥

वा.
म.टी.८
४

किंच वरपि वस्तुपरीवारं दृष्ट्वा बभूव विप्रोषणैः वाक्यैर्वीर्यकविर्भूया उत गयो यमादिभिः अथ स सुत न स्या र्थस्य निवे
 शानविषये शिद्धा माह समासमिति कवि र्थस्य प्रकाशानं पूर्वार्थे काव्यस्य समासमिव समासश्च यं विदध्यात्
 नतु समासमेव उत गहं उत यमाद्योतरन्यासादिप्रकारै र्थहरणं कार्यमित्युक्तं पूर्वपुनः शिद्धांतरमाह ऊर्थादि
 ति क्रियानुवर्तते तत्पुरुषश्च बहुव्रीहिस्य मिथः प्रत्ययमावदत इति मिथः प्रत्ययावदौ तो परस्परं प्रतीतिकार
 कौ न ऊर्थादित्यर्थः यथा हरपात्रुरित्युक्ते हरः पात्रुर्यस्येति बहुव्रीहौ सत्यपि हरश्चासौ पात्रुश्चेति तत्पुरुषसं

समासमिव पूर्वार्थे ऊर्थादर्थप्रकाशानं तत्पुरुषबहुव्रीहौ न मिथः प्रत्ययावदौ १५ ॥

भ्रंतिः स्यादेवं वीरपुरुष इत्युक्ते वीरश्चासौ पुरुषश्चेति तत्पुरुषसमासः वीरः पुरुषाः यत्र ग्रामे इति बहुव्रीहि
 प्रतीतिः स्यात् एवं न कार्यं नतु हरश्चासौ पात्रुश्चेत्यसौ तत्पुरुषस्येत्यत्र च कर्मधारयसद्भावात् तत्पुरुषस्य भ्रं
 तिरुक्तप्रोक्तेति चेत् मैवं कर्मधारयस्याधिकारे तत्पुरुषसंज्ञाया अपि शाब्दिकैः प्रतिपादनात् ततः क
 र्मधारयस्तत्पुरुषसद्वरस्तस्मात् तत्पुरुषभ्रंतिरुक्ता अनुष्टुभिसंज्ञो नायादिव च नान्विधिदोषोक्तो
 न गणया वस्तुपुरुषबहुव्रीहौ इत्यत्र न विरुद्धः स्यात् १५ ॥

अस्य शिखायास्तदादिदेहभिः पुनः शिखांतरमाह एकस्यैवेति कविः एकस्यैव एकस्यापि अभिधेयस्यार्थस्य
समासं लघुनिष्ठेदसि संज्ञेयं व्यासमेव च विस्तरमपि च कर्तुं विधातुमभ्यसेत् शिखयेत्युच्छेदसार्थस्य संज्ञे
यं कर्तुमभ्यसेत् प्रौढच्छेदसार्थस्य विस्तरमपि कर्तुमभ्यसेत् तथा कविभ्यसेत् किं कर्तुमाथानं कर्तुम-
र्थस्य स्यापनां कर्तुं कासनिः शेषालं किं यासु सर्वालंकारेषु अयं भावः सर्वेषु लंकारेषु यमादिषु क

एकस्यैवाभिधेयस्य समासं व्यासमेव च अभ्यसेत् कर्तुमाथा
ननिः शेषालं किं यासु च १६ ॥

स्याप्यर्थस्य स्यापनां कर्तुं वाभ्यसेदित्यर्थः प्रौढस्याप्यर्थस्य लघुच्छेदसामासो यथा फक्काधुनिप्र
तिधानसुखरास्तद्विप्लवभयात् लीयमानान्निर्गुणेषु वारयन्तीव यवताः १ अस्यैवार्थस्य व्यासो यथा या
जुर्मभयानकानकप्रातधानप्रतिधानिनो ह्रस्वोच्छेदपरमभावागममसी संभाव्यशंकाकुलाः जसावेष
वशाद्गगतनधुना तद्वैरिजत्रतं हरादेवानिराकरि सवस्वस्वामिन् विभात्यदयः

वा.
म.टी.
५
९

अथ राज्ञोत्तमगंगापरब्रह्मद्वयधारसुधांशुभिः दाराश्चापिनरोचन्तेयदितेद्वयः अयंसमासोऽस्यैव ।
व्यासोयथा ज्योत्स्नास्निग्याननोवाहरति हरशिरोरङ्गिणी । तरङ्गिण्यानंदब्रह्मरम्यं न भवति मधुरा
नायसौद्वयधार सुधाद्वयधुर्धनो विलसतिलदरीदारिणीवानदाराः प्रत्यग्रास्वर्गपुंगवगणरम
चणाः कीर्तयेच्चतुर्दीयाः । तथा निःशेषालंकारेष्वर्थनिधाने विषयेभ्यो यथा सुखमस्यासुंदरमि
त्येतावन्मात्रोर्थः सुखकमलसुंदरमिति द्वयके प्राधीयते । स्यात्सुखेष्वप्यदावलिः कमलबुद्धानिप
ततीति भ्रांतिमदलंकारे । स्यात्सुखे च दिते पि धाराचंदः किमर्थं निष्पादितः इत्याक्षेपे इदमेव स्यात्सु
खमथवापममिति संशयालंकार इदं सुखं किंतुकमलमित्यपद्रुतो अनलंकृतसुभगमस्यासु
स्त्रिया सुखमिति भावनीयं अस्यापुवत्यावदनेन कांतिभिर्निराकृतं विलासमवततमोभवेन स्मर
ति प्रदीपं परिजन इत्यतिशये पक्ष्यलंकारेषु एकपदार्थोऽभ्यसनीयः १६॥

अर्हं स्यात्तः अर्धान्नः पादस्योतः पादान्नः अस्मांजवदहंतपादांतेः हंतद्वेपादांतेलबुर्वर्णोऽरुर्भवति किं
तुअर्हंतपादेप्रांतेपिलबुर्वर्णोऽरुर्भवति कस्मिन्सतिप्रौथित्येसतिप्रिथिलस्यभावः प्रौथित्यंनप्रौथित्यम
प्रौथित्यंतस्मिन्बंधस्यटफत्तेसतीत्यर्थः तभ्यंनमस्मिभुवनार्तिहरायनाथतभ्यंनमः क्षितिजतामलभूष
णाथतभ्यंनमस्मिन्नगतः परमेश्वराथतभ्यंनमोजिनभवादधिषोषणाय एवंविधेषुवसंततिलकाश्च
वज्रादिषुचंदः संबंधस्यटफत्तेसतिप्रथमरतीयपादांतेपिलबुर्गुरुः स्यात् ननुनर्मालिनीप्रभृतिषुबंधस्य

स्यादनर्हंतपादांतेप्यप्रौथित्येलबुर्गुरुः पादादौनववक्तव्याश्चादयः प्रायप्रोबुधेः १७॥

प्रौथित्यसंभवात् तद्युधेः पादस्यादौचादयो नवाद्याः यथाचनौमिनिमिसविधिं पार्श्वमित्यादि प्रयोगद
नात् रेधिकूदाकिनः प्रभृतयो नट्टाः यथारेराक्षसाकथयतकसरावणो योरत्नं रवीडकुलयोरपट्ट
त्वनष्टति यांचितयामिसततंचमदमयिसाविरक्तासाप्यन्यमिच्छति जनं सजनोन्यसक्तः अस्मत्कृतेवप
रितष्यतिकाविदत्यादिकृतांचतंचमदनंचक्षमांचमांचति आः सर्वतः सुतिकैरवमापिवंति ज्योत्स्नाकषा
यमधुगमधुनावकोराः जातोयमेषवल्लूतबुवीपंकैरुदप्रकरजागराप्रदीपः स्वयमष्टदनीयं १८॥

ਗਾ.
ਰਮ.ਟੀ.

10

अथ कवि सम्यं विज्ञांतरमादक विविधानिकावेरीणि ग्रंथीयात् स्वर्गमर्त्यपाताललोकभेदात् अथ वा सप्तयथाभूतलोक
भुवोलोक २ स्वर्गलोक ३ महर्लोक ४ जनलोक ५ तपोलोक ६ सत्यलोक ७ इति यद्वचनं दशयथा सप्तपूर्वाप्यतलं ८
वितलं ९ सतलं १० महर्तलं ११ तलातलं १२ सातलं १३ पातालं १४ इति मतांतरं एण भुवनान्येकविंशतिरपि तथा यद्य
पि सुक्तवाद्योगाद्युतिमद्रव्याश्रयाः तथापि कीर्तिमदृष्यामप्यमूर्तामपि सितां चेतानिबभीयात् अदृष्यामप्य
कीर्तिततः चेतकीर्तेरन्यथाश्रयप्रकाशमसितां कृत्वा मित्यर्थः निबभीयात् १५ यद्यपि दक्षिणावर्गः कृत्वा सप्तथा १

मिदस्यवत्सरः सप्तचतुर्थीन चतस्रः कीर्तयेद्वाष्टोदशवाक्यकम्भः क्वचित् १५ ॥

[illegible]

三

पुनः शिद्धामाह यमकेति यमकालंकारे श्लेषालंकारे चित्रालंकारे वकारयोर्नभित नभे दो भवति पुनः क
योर्डकारलकारयोस्तथा अनुस्वारश्च विसर्गश्च चित्रस्य द्वावन्त्यक्ववन्थादि रूपस्य भंगाय विद्याताय नमस्
तौ न कथिता वित्यर्थः २० अथ क्रमेणोदाहरणानि यमके वयोर्डल योरभे दो यया शं केति हेम ही पा

यमकश्लेषवित्रेषु बयोर्दलयोर्नभित् नानुस्वारविसर्गोवचित्रभंगाय संमतो २० प्रांकमा
नेर्मदीयालकारागारविडंबनं तद्वैदिभिः सपत्नीकैः श्रितं बह्वविडंबनं २१ ॥

लक्षितपालवहेरिभिर्वनंश्रितं किं विशिष्टं बहूनि विज्ञानि विलानि सर्पादि विवराणि यत्र तत्सदृश
त्वाभिर्वनंश्रितं इति स पत्नी का सैः किं ऊर्वाशौः शंकन्ते इति शंकमाना सैः किं कर्म तव कारागृहे आगारे विडंबनं
मिष्टं कदर्थं नमित्यर्थः कारावासो आगारं चेति कर्मधारयः अत्र स्मोके यमकालं कृते विडंबनं बहुविडंबनमिति व

三
三
三

वा.
म.टी

११
॥

श्लेषेववयोऽभेदीयथा त्वयेति स्वामिनुरिष्टाणां बालाः शिष्यावोकेवलं त्वयानसंयमिताः न केवलं त्वया बद्धाः वंद्य
कृता इत्यर्थः किं त्वेपां रिष्टाणां कामिनीभिरपि बालानसंयमिताः अत्र बालाकेषां न बद्धा इत्यर्थः त्वया त्वदयाद्रेणा
सतानसंयमिताः तत्कामिनीभिस्तु भर्तुवियोगभागिनीभिः सतीभिर्न बद्धा इति बालाशिष्यावो बालाश्च केषां किं
विशिष्टाः मुहुर्मदीयातविधुसरांगाः मुहुर्वारं मसां पातेन यतनेन विधुसरां विशेषेण धूलिमिश्रितं मलिनमंगं
येषां ते तथा अत्र बालबालाप्रहयोर्बवयोरेकं ॥ श्लेषेऽल्योरेकां यथा देवेति हे देवराजन अनेकार्थनाममालाः

त्वया दयाद्रेणा विभोरिष्टाणां न केवलं संयमितान बालाः तत्कामिनीभिश्च वियोगिनीभिर्मुहुर्मदीयात
विधुसरांगाः ॥ देवपुष्पयशोराशिं स्तोत्रमेतज्जटात्मकं उक्तं दयति सांभक्तिरिदं लेखेव सागरं ॥

यां देवप्रहो राजार्थेऽस्ति पुष्पाकं यशोराशिं स्तोत्रं वर्णयितुं तदीयाभक्तिर्मा मुक्तं दयति उत्सुकं करोति य
नं इमं प्रत्यक्षं सां किं विशिष्टं जटात्मा यस्य स जटात्मा जटालेव जटात्मकः स्वार्थकः काश्च यथेदोर्लेखारे
खासागरमुक्तं दयति उत्सुकं करोति सागरमपि किं विशिष्टं जटात्मकं जलं नीरमात्मा स्वदृपयस्य त
जलात्मकं तं तथा अत्र जटजलप्रहयोरेकम् ॥ ३॥

अथचिरेदलयोरैकं यथा चंद्रेदितमिति अदं देवं पश्यामीति सरदु. कः चंद्रेण सकलज्योतिश्चरुस्वामिना ईदितः
स्तुतस्तु पुनर्किंचदलितस्वरधीतसाररत्नासनं स्वरपाहोययमस्ति सः स्वर्गधीतो विद्यातो मेरु रित्यर्थः तस्य सारं
त्वमयं प्रासनं पादकं वलाशिलास्थितं चदलितं वज्रलीकृतं स्वरधीतस्य मेरुशैलस्य साररत्नासनं येन सतं श्रीवीरेण मे
रोः कंपनादासनमपि कंपते अथवा स्वः स्वर्गेण स्वर्गवासिदेवजनेनाधीतं पृथितं व्यावर्णितं सारं वलं यस्य स स्वरधीतसा
रं इदं इत्यर्थः चदलितं कंपितं स्वरधीतसारस्य इन्द्रस्य रत्नासनं येन सः परमेश्वरस्य कक्ष्याण के सिंहाणां सिंहासना

चंद्रेदितं चदलितस्वरधीतसाररत्नासनं रभसकल्पितशोकजातम् पश्यामि पापतिमिरक्षयः।

निकंपते इति रभः (कारिकायमल्पेतरामलतपः कचलोपलोचं २४ ॥ सावेगेन कल्पितं छिन्नं शोकजा
तमसमाधिममूहोयेन सतं पुनः कथं भूतं पापान्येवतिमिराणितेषां क्षयं करोति इति पापतिमिरक्षयका
रः पापतिमिरक्षयकारकायोदेहो यस्य सस्तु अल्पेतरं च तदमलं च अल्पेतरामलं ततपश्चतस्रे अल्पे
तरामलतपसा कचलोपं कचानां केषां नालोपोपनयनं लोचयति दर्शयतीति अल्पेतरामलतपः क
चलोपलोचसाम् अथ चंद्रेदितचदलितपाह्वयोः इलयोरैकं इदं काव्यं दारमातिव्यवाचनीयं २४ ॥

वा
म. टी.

१२
१२

वित्रेववयोरेकांयथा प्रचंडेति प्रचंडमुत्कटं बलं वीर्यं यस्य स संबोध्यः निर्गतः कामात्कंदर्पान्निकामः तस्यामं
उपनिष्कामेत्यत्र निर्वहिरविः प्राडुश्चरामित्यनेन सूत्रेण निःप्रादुस्यरेफः बोधवति परमत्रवाहुलकात्
वित्रार्थवकारेण कृतस्तेन विसर्गपवनः काम इति मंदाश्चासार्वगमश्च प्रकाशितो मदागमो येन संबोध्यः
भावोभिप्रायश्चित्तमित्यर्थः तस्य तत्त्वानि अंतरङ्ग तत्त्वानि ज्ञानादीनि तेषां निधिरेव निधिस्तस्यामं उपां दे

प्रचंडबलनिकामप्रकाशितमदागम भाव
तत्त्वनिधेदेवभालमात्राद्गुर्तव २५ ॥

देव भा प्रभा अलमति प्रायेनात्र विसत्रयेष्वद्भुताश्चाश्चर्यकारिणी अस्ति कियानुक्तापि गम्यते यत्रान्यक्रिया
पदेन श्रूयते तत्रास्ति भवंति परः प्रयुज्यते इति वृद्धवचनप्रामाण्यात् अत्रभावववयोर्वलयोरैकं तत्राश्च
उत्थापनायां स्वयं ज्ञेयं तथा चंद्रेडितमित्यत्रानुसारेण वित्रभंगेन निःकाम इत्यत्र विसर्गभ्यां न वित्रभंगः भ
वकाननमभेभमग्रमायातमः प्रभविनयात्तत्त्ववेवीरविनतविदप्रोषर इदमपि च्छत्रकाव्यं कविदृष्टं २५

अथ पूर्वमेवार्थस्य संदर्भान्नाह अथीत्येति अभियोगस्य उद्यमस्य योगाच्चास्त्राणि धर्मपासूकामपासूत्रार्थ
पासूपादपासूवेयकपासूज्योतिःपासूालंकारपासूप्रभृतीनि अथ यने पूर्वमथीत्य अर्थाश्च पदानि
चतेषां प्रपंचो अभ्यासेन वक्ष्यो वक्ष्यवर्ती अर्थपदप्रपंचः पादार्थप्रपंचो यस्य स स्तं प्रसिद्धं सर्वकविप्रभु

अथीत्यपासूत्राय अभियोगयोगादभ्यासवक्ष्यार्थपदप्रपंचः
तंतं विदित्वा सम्यं कवीनां मनः प्रसन्नौ कवितां विद
यात् २६ इति श्रीवाग्भट्टालंकारव्याख्यासिंहदेव
गणिकृतायां प्रथमः परिच्छेदः १॥

तं कवीनां सम्यं कविसिद्धांतं ज्ञात्वा तां मनसश्चित्तस्य प्रसन्नौ प्रसन्नत्वे सतीत्यर्थः कवेः कर्म कविता कवितं
तां विदयात् ऊर्यात् २६ इति वाग्भट्टालंकारव्याख्यासिंहदेवगणिकृतायां प्रथमः परिच्छेदः १॥

वा.
गम.टी.
१३
१३

अथ काव्यशरीरं दर्शयन्नाह तस्य सर्वप्रस्तुतस्य काव्यस्य यताः भाषाः कायतां शरीरतां यांति प्रामुवंति च तस्योपि भा-
षाः काव्यस्य शरीरप्राया इत्यर्थः १ अथ भाषा च तद्व्यंस्तु दयति देवानां भाषा संस्कृतं भवति किं प्राह प्राप्तेषु
व्याकरणेषु निश्चिता सम्यक् बुद्ध्या निर्णीता प्राकृतेः संस्कृतात् प्रागतं प्राकृतं अनेक प्रकारे भवति तजं च
तत्तुल्यं च देशपंचतजं तत्तुल्यं देशानि ता न्यादौ यस्य ततया तस्मात्संस्कृता जायते स्म तजम् यथासि रिसिद्धि

संस्कृतं प्राकृतं तस्या यथं प्रोभूतभाषितं इति भाषाश्च तस्योपियांति काव्यस्य कायतां १ संस्क-
तं स्वर्गिणं भाषा प्राह प्राप्तेषु निश्चिता प्राकृतं तजं तत्तुल्यं देशादिकमनेकधा २॥

रायसच्चं सादसरसि इति कितरांतनु कदमन्त्रदामरां मद पजंतमयरादमस्कमसि १ देशीसिद्धराज
जयसिद्धदेव तव सादसरसिक इति कीर्तनं सत्यमस्ति तत्रिधा अन्यथा कथं मनोममप्राप्तामसिमना किं
भूतं यतंति मदनस्त्राणि स्मरवारणयततत् अत्र संस्कृतप्राह्यवप्राकृती भूता इति तजं १ तेन सं-
स्कृतेन तुल्यं समसंस्कृतमित्यर्थः उदाहरणं यथा ससारदावानलदा ॥

दनीरं इत्यादिस्ततः अत्र प्राकृतेपिसंस्कृतप्राधान्यान्यथा भवेतीति देवो भवं देयं यथा सतावीसंजोय-
णकरयसरोजान् अजविनदोऽपरिदृष्टविनगदवऽभवयणतावच्च उज्ज्वलम् १ अत्र सतावीसंजोयणप्रा-
हो देयप्रश्नार्थं तस्य किरणप्रसरोयावत् अथापि न भवति परिदृष्टप्राहोपि देयः संपूर्णार्थः गदवऽ
प्राहोपि देयप्रश्नार्थः ततो देसं पूर्णमण्डलचदवदने तावत् अयानं व्रज इति प्रादिप्राहो तपोरसेनीभाषा
मागधीचष्टुते यतः पोरसेनी मागध्याः प्राकृतादत्यपवभेदाः पोरसेनीयथा इदानीं प्राहोऽलोपः जंदारिणं
द्वलो अदलं तदप्राहस्यतातापदियवप्राहस्ययैव इदयैव नतु प्राहस्ययैव नतु प्राहस्ययैव भरणमितमं
स्मदेप्राहोदर्वयथा अस्मदेपसोवहदो जरा विद्वकादीनां दर्वदीदीभी इति प्राहोः दीदीभीपसनदूयं
पऽइत्यादि मागदीभाषायां अकारांतस्य सोपर्भवति सपवहृदतया देप्राहस्यचदरो भवति यथाद
गेप्रागदातिष्टतेस्तकारस्य चकारविदतुमम् तथा रेकारस्य लः णकारस्य च नः
तथा तरुणस्यानेतलुन इति रूपस्यानेतलुन इत्यादि
यवमनेन प्रकारेणानकथाप्रा
कृते जयम् २॥

वा.
भटी.
१४
१५

अपभ्रंशभाषामाह अपभ्रंशः पुनरभवति सति स्वयंगम्यतेयतेषु तेषु कर्णादपञ्चालादिषु अहं अपर
भाषाभिरभिहितं भाषितं सोऽपभ्रंशो भवतीत्यर्थः इदं क्वचिदभूतोपि रेफो भवति यथा चारुतद अपभ्रंशो
अउदीसदसवपवत कदिमाक इअदशा विस इ अम्बुके रउके तपे प्राचीमाह यत्किं चिदूतैः पिशाचैरु।

अपभ्रंशस्तु यच्छुद्धं तत्तदेष्टोत भाषितं यद्
तेरुच्यते किंचित्तदौतिकमिति स्मृतं ३॥

च्यते जल्पते तदौतिकं येषां चिकमिति कथितं भूतानामिदं भौतिकं अउदकारस्यतः यथा मातुते
वंतेवं मारुदेवं नमतस्य सित्यर्थः हृदयस्य यकारः यकारो भवति यथा हितपंकं पेइतस्य लः यथा
तुहौद्र इत्यर्थः इत्यादि ३॥

अथ काव्यस्य हि प्रकारतमाह तत्प्रसिद्धं वाचं विकारो वाच्यं हि या हि प्रकारं भवति एकमात्रावर्णगणवंधा
तच्छंदसानिवहं अपरं च प्रच्छंदः छंदो रदितमायं छंदो बद्धा छंदसो ह्ययं कथ्यते गद्यपद्य रूपम् तच्च परि
तिमिश्रं गद्यपद्यमयी चं परितिवचनात् मिश्रं च नाटकादिषु चं संश्लेषेषु भवति ४ काव्ये दोषपरिहारा
र्थमाह तत्काव्यमदृष्टमेव दोषरदितमेव कीर्तिनिमित्तं भवति किं विशिष्टायै कीर्त्यै स्वर्गस्य स्वर्गरूपस्या

छंदो निबद्धमच्छंदः २ इति तद्वद्व्ययं हि या पद्यमायं तदन्यच्च गद्यं मिश्रं च तद्वयं ४ अदृष्टमेव
तत्कीर्त्यै स्वर्गसोपानपंक्तये परिहार्या न तो दोषां स्ताने वा दोषप्रचक्षते ५ ॥

वासस्य सोपानपंक्तिरिव स्वर्गसोपानपंक्तिस्तस्यैव या सोपानपंक्त्या प्रासादे उच्चैस्तरे आरुह्यते तथा कीर्ति
रूपसोपानश्रेण्या कवयः काव्यकरणेन स्वर्गलक्षणं गंगप्रासादमारोहन्ति कविकीर्तैः स्वर्गपि विस्तीर्ण
माणात्वात् अतः कारणात् परिहार्या न दोषान् तान् प्रसिद्धान् आदौ धुरिप्रचक्षते कथयामः वयं तत्र
काव्ये दोषास्त्रिविधा भवन्ति यदोषा वाक्दोषाश्च तत्र प्रथमं पदविषयानुलोपोषानाद ५ ॥

वा.
म.टी.

१५
१५

शुभं न विद्यतेऽर्थः प्रयोजनं यस्य तदनर्थकं निःप्रयोजनमित्यर्थः १ श्रुतौ प्रवणो कर्मश्रुतिकः कश्चिन्मन्त्रः प्रव
णकर्मकमित्यर्थः २ विशेषणभ्रातृविहोर्धो यस्य तत्तद्व्यादत्तार्थः ३ विहोर्धो यस्य तत्तद्व्यादत्तार्थः ४ स्वसंकेतेनैव मपरसंकेतेन प्रकल्पितोर्धो यस्य
तत्तद्व्यादत्तमित्यर्थः ५ पासेकवित्प्रोक्तमपि यत् न प्रसिद्धं विख्यातं तत्तत्प्रसिद्धं ६ असंम
तं नाभिमतमित्यर्थः ७ ग्रामे प्रत्यंतपुरे भवं ग्राम्यं ग्रामीराजने वचनतुल्यमित्यर्थः एवंविधं यत्पदं प्रजा

अनर्थकं श्रुतिकद्व्यादत्तार्थमलक्षणं ४ स्वसंकेतप्रकृत्यर्थः ५ प्रसिद्धमसंमतं ७ ग्राम्यं

यच्च प्रजायेत पदं तन्न प्रयुज्यते क्वचिदिष्टावविहोर्धो मप्यदोषता ८॥

येत प्राडर्भवेत् तत्पदं पादद्वयं न प्रयुज्यते काव्येषु तादृशस्य पदस्य उद्भवात् अत्रापवादमाद क्वचिदिष्टा
वेत्यादिक्वचित्केशु विदुर्वा दोषदासार्थं श्रुतिहोर्धोः पूर्ववाच्यं तेनैव मपि पूर्वोक्त उद्भवात् तामप्यदोषता
निर्दोषता इष्टा प्रतिपादिता इत्यर्थः यथा मुनिवचं द्रष्टव्यं यत्तत्तत्प्रमशुकरां कुतः अत्र दास्य रसो ग्राम्य
तं पुरातां गते १ दास्य रसावतारादिदेतवैश्यादिपदान्यपि ग्राह्या भवन्तीति भावः ८ ॥

१५

तत्र प्रथममनर्थकमाह प्रस्तुते प्राग्बोः र्थे यदनुपपुक्तं न उपपुक्तमनुपयोगि भवति तत्पदमनर्थकमुच्यते उदा
हरणमाह यथा प्राहोदृष्टांतोपन्यासायः अत्र लंबोदरपदं द्विद्वय इति व सर्वमनर्थकं यतो यत्स्वपमात्रं वाचक
पादपूर्णमात्रं च यत्तद्वयमप्यनर्थकं ज्ञेयं लंबोदरपदं द्विद्वयमात्रं वाचकं द्विद्वयपदे त्वपादपूर्णमात्रं

प्रस्तुतेः नुपपुक्तं यत्तदनर्थकमुच्यते यथा विनायकं
वंदे लंबोदरमद्विद्वय ५ ॥

मतो नर्थकानि तथा वंदे इत्यत्र वर्तमानायापकवचनस्य प्रयोगादहमित्यपि स्वयं लभ्यते ॥ तोहमिति पद
मिति पुनरुक्तत्वादनर्थकं ज्ञेयं प्रयोजनविवक्षायां तदहमिति पदं प्रपुक्तं नानर्थकमित्यत्र शिष्यप्राद ननु
लंबोदरपदं गणोपार्थप्रतिपादकं ततः कथमनर्थकं वाच्यं विनायकप्राह नैव उक्ता धिवात ॥

वा.
म. टी.
१६
१७

पुनरुक्तदोषः स्यादिति पुनरुक्तदोषस्याशानिषिद्धत्वात् अशोच्यते पुनरुक्तदोषाग्रनर्थकदोषेन इति ये
तु पुनरुक्तदोषात् एवमनियेयंति तेऽपि यदार्थप्रतियोगितायां पदान्तरस्य प्रयोगमनुपयोगिनं मन्यन्ते
एवमेव प्रस्तुते देते पीत्यर्थं लंबोदरपदं किं विडुर्कषं पुस्तान्ति तेन पुनरुक्तदोषो नर्थकदोषो नर्थकदोषे त
भवतीति सिद्धं यत्तु वक्ता दर्शभयादिवशात्पदं हि सिर्वी प्रयुक्ते तत्र नायं दोषस्तेन विनादिकं दर्शभयायर्थ
प्रतीतिः स्यात् तदुक्तं श्रीश्रावणके सन्कायज्जाणतवोसदेषु उवयसक इययाणेस संतगुण
कितणेस अनंति पुनरुक्तदोस १ यथा जयजयवच्चरजिस्तोरवतारभूपजयसिद्ध
प्रतिके प्रादस्तवास्तव्यापतिः डवीरवीरभवने स्मिन् अत्र जयजय
प्राज्ञं विना दर्शनगम्यते दस्तप्राज्ञयोस्तु पुनरुक्ताभास
तमेव भिन्नार्थत्वाद्ध्येयया अदिरदि एवं
वीप्सानुवादादिषु पिदृष्टव्यम् ॥

अथ शुतिकः आद विहृदिभृशंकठोराक्षराणि यत्र तत्पदं शुतिकदुःश्रितिवितं उदाहरणमाह यथा प्राहोति
दर्शनापदर्शनार्थः इयं पुवती सष्टाविधा शब्दिता किंभूतेन पकाग्रसावधानं मनो यस्य स पकाग्रमनोः ते
न मन्ये इति वितर्क एवं विधादुत रूपस्यानुपपत्तेरिति अत्र सष्टा इति कठोरं व्यादत्तार्थमाह १. तापदेव्याद
तार्थं भवति यदभीष्टार्थस्य बाधकमर्थान्तरमन्यार्थमाश्रयति एकस्मादर्थान्न्योर्थो ग्रथान्तरमिष्टा

निष्पराक्षरमत्यंतं बुधेः शुतिकदुःस्मृतं पकाग्रमनसामन्ये सष्टेयं निर्मिता यथा १. व्यादत्तार्थः
यदिष्टार्थबाधकार्थान्तराश्रयं रतस्त्वमेव भूपालभूतलोपकृतौ यथा ११॥

र्थबाधकंचतदर्शान्तरमिष्टार्थबाधकंचतदर्शान्तरंच इष्टा बाधकार्थान्तराश्रयो यस्येति समासविधिः उदाह
रणं यथा भूतलस्योपकृतिरुपकारस्तस्योरतः आसक्तः इतीष्टार्थः तस्य बाधकं भूतानां प्राणिनां लोपक
रणं रतस्त्वमित्येवंविधमर्थान्तरमाश्रयति भूतलोपकृतिप्राहः ११॥

वा.
भ.सी.

१७

अथ लक्षणं लक्षयति यत्पदानां प्राधानं प्राप्तेन व्याकरणेन विरुद्धं तदलक्षणं कथ्यते उदाहरति यथेत्पदा
दशरथाय मानवतीनां तरुणीनां मानस्याहंकारस्य दलयतीति दलनो विदारकः इदं चंद्रो विनयति विप्रोषण
जयति चंद्रो दये मन्मथोत्सादेन पतिपुसाहंकारा अपि पुवनेयमानं मुचंतीति अत्र वियगभ्यां जेरिति सूत्रेण
त्मेनेपदप्राप्तिर्विजयतीति परस्मैपदं इदं विजीयात् इत्येव सत्यं स्वसंकेतप्रकृत्यर्थमाह १२ नीयते इति ने
यं ग्रासं ननु गम्यनेयं च तदर्थं तत्र चनेयार्थं तत्र तस्य वाचकं पदं स्वसंकेतप्रकृत्यर्थं भवतीत्यर्थः उदाहरति

प्राहृषास्व विरुद्धं यत्तदलक्षणमुच्यते मानिनीमानदलनो यथेदं विजयत्यसौ १२ स्वसंकेतः

प्रकृत्यर्थनेयार्थं तत्र वाचकं यथा विभाति प्रोक्तं यं पुष्पितैर्वा नरधुजैः १३॥

अत्र वानरधुजैरिति कऊभाख्यैः अर्जुनहृदयैरित्यर्थः वानरधुजप्राप्तेन अर्जुननामायां उवः कथ्यते तस्य कपि
धुजत्वात् ननु अर्जुननामा सादृश्येन कऊमहत्तास्तेन वानरधुजपदं यस्त्वसमस्तकविसंकेतो न तत्र दोषो
यथा रथोगः प्राहृषकनामिपक्षिणि हिरेफप्राहृभ्रमरे हिरेफप्राहृकाके १३॥

१३ जं पदं नेयार्थं वानरधुजप्राप्तेन हि कऊमहत्तान् कथ्यते ततः स्वसंकेतेनैव प्रकृत्यर्थं वानरधुजः

अथाप्रसिद्धमाह यस्यपदस्यप्रसिद्धिकविहृदिर्नास्ति तदप्रसिद्धं विडस्तथा तेन जानंति यातूनामनेकार्थता
त कथयंति वा उदाहरणं यथा हे भूपेंद्र तव कीर्तिश्चतःसंख्यानं सर्वपाश्चिमदिशि तैरान्समुद्राहंति गच्छ

यस्य नास्ति प्रसिद्धिस्तदप्रसिद्धं विडर्यथा राजेंद्र
भवतः कीर्तिश्चतरोहंति वारिथीन् १४ ॥

तिश्रास्यतीतिभावः अत्र हनर्हि सागत्योरिति यातृपादे गत्यर्थः परितोपि हंति यातृर्न कविपरंपरायां प्रसि-
द्धः प्रयोजनविशेषे त्वगत्यर्थप्रयोगो यदृष्टव्यं यथा विशेषेणोपादिषु १४ ॥

वा
म. टी.
१८
१८

अथासंसतमाह यत्पदमर्थमाख्यातं प्रभिधेयं वक्तुं शक्तमपि समर्थमपि महाकविणां सेषु न संमतं कवीनां
नाभिमते तदसंसतं कथ्यते यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् तच्छब्दस्य स्वयंगम्यमानत्वात् अत्रोदाहरणमाह रवेः सूर्य
स्यांशवः किरणस्तमयवांभोजः कर्दमः तंतमोभोजं ध्यातृपमंभोजं कर्दमं क्षालयंतीत्यर्थः अत्रांभोजशब्दो
भसोजातोभोजश्चित्युत्पत्त्या कर्दमं वाचयितुं समर्थोपि कमलादन्यत्र कवीनां न संमतः कमलपवतस्य रूप
त्वात् तथा प्रपूर्वः स्थातुर्विस्मरणार्थं पवमप्रसिद्धो न तत्र प्रसिद्धो हृष्टस्मरणार्थं तथा चोक्तं नैषथकाद्ये ॥

शक्तमप्यर्थमाख्यातं यन्न सर्वत्र संमतं असंसतं तमोभोजं क्षालयंत्यंशवो रवेः १५ ॥

नाक्षराणि यदि वा किमपादि प्रसृतः किमथ वा यदि तोपि इच्छिमर्थिवयस्य शब्दोलाखेलनं खलु च
कारनकार १ तथा प्रपूर्वः स्थातुर्गमनार्थं प्रसिद्धो न तत्र प्रहृष्टस्थानार्थं यथा सौ नगरं प्रति प्रस्थितः गत
इत्यर्थः तथा आह पूर्वो वदतिः करणे न तत्र संताडने यथा सहिष्या विस्मया वद्वा विस्मयकरीत्य
र्थः एवं कवि संमतपवपदं प्रयोज्यं काव्ये नान्यत् १५ ॥

अथ ग्राम्यमाह यत्तदं यत्र देवोः नुवितं वक्तुमयोग्यं भवति हि निश्चितं तत्तदं तत्र देवो ग्राम्यं स्मृतं कविभिः
स्मृतं स्मृतं कथितमित्यर्थः यद्येसु दादराणां यमदं पुष्पैः सगन् अथर्वबलिं दौक्यामीत्येवं वक्तुं योग्यं भ
वति अत्र तत्र देवान् पुष्पैः ह्यदयित्वा यथा न्यदिपामीति ग्रामीणलोकतुल्यं वचनं प्रोक्तं ततः तादृशं य

यद्यत्र नुवितं तद्विज्ञातं ग्राम्यं स्मृतं यथा ह्यद
यित्वा सगन् पुष्पैः यथा न्यदिपामीत्यदम् ॥

दं ग्राम्यं ज्ञेयमिति तथा व्रीजानुगुप्तामंगलप्रतीतिकरा ये प्राज्ञास्तेऽपि सभानुवितत्वात् ग्राम्य एव व्रीजदे-
तूर्यया साधनसदृशस्य इत्यत्र साधनप्राहः पुंश्चिद्देवि प्रोक्तं नुगुप्तावाचको यथा वा पुः प्रसरति वा
पुष्पाहोपानयनपांकाकारी अमंगलप्रतीतिकरो यथा संस्थितो यं संस्थितपाहो ॥

का.
अभरी.

१५
७

अस्तार्थशोकां कसेति तथा अतिपेलवमतिपरिमित
वर्ति लचुनरमुदाहरति अस्मिन् परमार्थतः सहृदयं वदति पुनः कालकृद्वदि
मिति अत्र पलपादोसभ्यतात् आस्यपवयाभ्यां सांतिरित्यादयस्तु कविदेशोऽसभ्यता
न आस्यः ननु सर्वत्र भगवती भगिनी प्रावलिप्रभृतयस्तु लोके विरुद्धतात् अउष्टाः उक्तं च लोक
वत्प्रतियतयो लोकोक्तिः परीक्षकैः प्रतिलोकव्यवहारसदृशोवाला पंडितोऽति कविदेशामप्यनर्थ
कादीनामप्यदृष्टता च वयस्मिदादसीत तवाहं समर्वदा तं तमानयमशक्तिमेनामध्यंत्ययं शुक्रः
१ चकारादयो नर्थका अलक्षणाश्च तथाप्यशनुकरणार्थता तेषां न दोषः युगपत्स्तुतिनिर्द
योर्वाच्योर्वाहता र्थमपि न डृष्टं यथा रत्नमेव भूपालभूतलोपकृतौ यथा अत्र पवयपाः
स्वेतं वा सर्वाश्च कीर्तयः स्वेतं स्वेच्छाचारि मंदं वा सर्वाहुताः अकारपूर्वाश्च अकीर्तय इत्यर्थः
प्रदेलिकायां स्वसंकेतप्रकृत्यार्थमपि न डृष्टं यथा अत्र लोड्डुणा सामलवयपां रश्मामदार
३ जाः रविप्रकाशमंडलीकयश्चिपसूरां ऊरंगच्छि अत्र रचितनयः करणस्तच्छब्दः वाच्यः १६॥

१५

संप्रत्यष्टौ वाक्यदोषानुक्रमेणाह उक्ताः पददोषाः यस्मिन्वाक्ये सदोषं पदं प्रयुज्यते तद्वाक्यमपि दोषपदयोगा-
त्सदोषमेवेत्याह तदोषाः पदगतदोषाः अनर्थकादिकादिनिश्चिततत्रवाक्ये सन्निवाक्यस्य पदात्मकत्वात् य-
दत्र पदात्मसदोषपदे निष्पन्नं वाक्यमपि सदोषं निर्दोषपदैर्वाक्यमपि निर्दोषं यथा राजेन्द्रभवतः कीर्तिश्चतुरो-
दंतिवारिधीन इत्यत्र दंतीति सदोषकियया समग्रदोषं वाक्यं सदोषजातं यत्तावन्तो ये पददोषा भवंति तेषां

पदात्मकत्वाद्वाक्यस्य तदोषाः संति तत्र हि अयदस्यास्तु ये वाक्यदोषास्तान्नुमदेधुना १० एवं
रितं व्यक्तसंबन्धमसंमितमयकमं छंदोरीति यतिभ्रष्टं इष्टं वाक्यमसत्क्रियं १० वाक्यांत
प्रवेशेन विच्छिन्नं खंडितं मतं यथा यातु सदा स्वामीयमिंद्रस्तौति वोजिनः १५॥

दस्यावाक्यदोषाः ये पदेन संति किंतु वाक्ये संति तान्नुनावाच्यः १० एवं वाक्यं इष्टं सदोषं छंदोभ्रष्टं रीति
भ्रष्टं यतिभ्रष्टं १० यथा नुक्रमेण सर्वाणां यद्वाक्यं वचनं तत्र न्यासेन विच्छिन्नं उदितं तत्र खंडितं तजिनः
स्वामीवोपुष्मानपात इति वाक्यं यमिंद्रः स्तोतीति वाक्यांतरेण विच्छिन्नत्वात् खंडितं १५॥

यत्र वा को प्रसिद्धकमलं च न तदप्यक्रममुच्यते अथ गतः क्रमो यस्मात्तदप्यक्रमः तथा दोस्तानं ततो देवदेवं नम
 ततो गुरुनमस्करणं तदनुभोजनमित्यादिक्रमोऽत्र भूमः २३ यद्वा कं छंदः प्राग्विकुहंत छंदोऽथ छंदिक
 यते तय ये तु दादराणं सजिनयतिर्जयतु विजयतां परब्रह्मणो महा निधानमित्यत्र सजयतु छंदो भग आथा
 दक्षगन्तगणस्य पतनत्वात् अनुष्टुप् छंदः प्राग्विकुहंत छंदोऽथ छंदिक

अप्यक्रमं भवेद्यत्र प्रसिद्धकमलं च न यथा भुक्ता कृतस्नातो गुरुन्देवांश्च वंदते २३ छंदः प्राग्विकु
 रुहंत यच्छंदोऽथ छंदिक यथा सजयति सजिनयतिः परब्रह्म महा निधिः २४ रीतिश्च एमनिर्वोदो यत्र रीते
 भवेद्यथा जिनो जयति सज्जीमानिंद्रयमरवंदितः २५ एवं वारीति समासः ॥ यदंत रविरति प्रोक्तं
 यतिश्च एमिंद्रयथा नमस्तस्मै जगत्स्वामिने सदाने मयेदं ते २६ ॥

तत्र हत रत्नाकर छंदः सिविलोकनीय इति २४ २५ यद्वा कं यदंत रविरतिर्यतिस्तथा प्रोक्तं तत्र यतिश्च एमिंद्रय
 ते यदंतं सर्व रविरतिः कार्या ननु पदमध्ये यतपदमध्ये विरति प्रोक्तं तदप्यष्टमुच्यते यतिव्यतीते पदार्थो
 नमस्तस्मै जगत्स्वामी इत्यत्र वर्णं पूर्वत्वात् यदंत यतिः कृतानि इत्यक्षरं चेतुर्थ्यपदे यतिर्नैवं भवेत् भवेच्च कापि संधावि

॥ यथेष्टमाचार २६ ॥

वा.
भ. टी

२१
२१

असंकीर्तितया यत्र वाको न तत्र क्रियापदविहीनमसत्क्रियामुच्यते यथा देसरस्वती पुष्पे रचयामि श्रीखंडैर्धुस्त
लोर्वलिषासिस्तवैः स्तोमीत्यादिक्रियाणामभावात् असत्क्रिया तत्र न विद्यते सती मंगलार्थक्रिया यत्र त्य
न्यथा अयं गाय मंगलार्थक्रिया हीनत्वे कविना दोषः यथा मा भुजंगा स्तरंगिणो स्तरेण्डाः कुरदंति नः भवंतं व
त्सं प्राप्तं पंथानः संतते शिवाः अत्र देवत्सं भुजंगा दाहः तरंगिणो न यो माने पुः स्तरेण्डा मा दा पुः कुरदं
ति नो डष्ट गजाः पाथिवा मा भेत्सु रित्याद्य मंगलार्थक्रिया हीनत्वेनापि दोषो यदि प्राप्ते देवत्सते तव पंथानः
क्रियापदविहीनं यत्र सत्क्रियमुच्यते यथा सरस्वती पुष्पेः श्रीखंडैर्धुस्तरेण्डाः स्तवैः २० देशकालागमाव
स्याद्व्यादिषु विरोधिनं वाकोऽर्थनवभीया विशिष्टं कारणं विना २८ ॥

शिवाः संतकस्याणि नो भवंत इति मंगलार्थक्रिया प्रयुक्ताः क्रियाः प्रपु पुनः सत्क्रियो भास्वत्वमेव गुप्तायाः क्रियायाः
सद्भावात् यथा राजेन्द्रकरवालायं कीर्तिपराणां गता वरः भुजंगत्यक्तमूर्तिस्ते हि यत्नोदित ऊं ऊं मेरिति भुजंगेति
क्रियापदेनैष्टं प्रायं २० उक्ता प्रष्टावयिवाक्यदोषाः अथ वाक्यस्यार्थदोषानाह वाक्यार्थविदः पुरुषाः वाको
पुदं प्राविधि नो र्थान् न तथा कालविरोधिनः प्रागमविरोधिनः अवस्थाविरोधिः द्रव्यविरोधिनः अदिशब्दात्तलो
कविरोधिनोऽप्यर्थान् किं विशिष्टं कारणं विना न रचयेतुः सर्वेषामुदाहरणमेकस्मिन्नेव काव्यदर्शयन् २९ ॥

२१

यथाप्रशमिनः कामपराश्रमासस्यप्रवेशोमार्तडेसूर्येप्रवन्देसति मरुसरसिमरुस्यलीसरोवरेजलक्रीडायातं
पानीयक्रीडायागतेमदेनाथंवालहिपकुलंकलभसमूहमसमप्रारयातैर्विषमवाराप्रदायैः विध्यति
किंभूतेवैत्रेप्रवेशोस्तुदृजराजीस्मितदिशि स्फुटाःप्रकटाःऊटजास्तेषांराजीप्रोणस्तयास्मितादसितादिषोयत्र
प्रवेशो किंभूतेमार्तडेदिमकरासमाने कुष्माण्डोमदोयस्यसतस्मिन् तथाविरोधमाह वर्षाकालेऊ

प्रवेशोवैत्रस्यस्तुदृजराजीस्मितदिशिप्रवन्देमार्तडेदिमकरासमानोष्ममदसि जलक्री-
डायातंमरुसरसिवालहिपकुलंकलभसमूहमसमप्रारयातैःप्रशमिनः २९ ॥

दृजाभवंति नवसंते इतिकालविरुहं मार्तडेदिमशीतलताइति द्रव्यविरुहं मरुसरसिजलक्रीडा
तिदेशविरुहं वालहिपानांमदांथताइत्यवस्थाविरुहं प्रशमनोविध्यंतीत्यागमविरुहं यत्रविशिष्टंकार
णं तत्रनदोषोयथा तद्विरिनारीनयनासुचारिभिर्नरेन्दुनिर्मूलितपत्रवलिभिः सरोसिसकजलकदंभावि
लाशुचैरजायेतमरुस्यलीषापि इत्यादिप्रदोषः एवंसर्वत्रभावनीयम् २९ ॥

वा.
तम. टी.
२२

इति सर्वद्विविधे विद्वद्विः काव्यममृतमिव स्वायते किं विप्रिष्टं काव्यं पूर्वोक्तदोषान्येव विचारितेषां निषे.
कैः सिंचनेः सिंधीभाषः अकलंकितं सुदृष्टितं तज्ज्वलं निर्मलं कवीनां हृदयमेव सागरस्तस्मादुत्थितममृत-
मस्यपि १ इति वाग्भट्टे द्वितीयः पदिकेदः २ दोषरहितावपि प्रह्वार्थे ये गुणैर्विना कवितानप्रयास्यते ३
दानेनानुपगमनयथायाक्तिरयथाभवति अभिव्यक्तये स्पष्टतामित्येव वदामः १ कवित्वस्य गौर्याददयो.

इति दोषविषयनिषेकैरकलंकितमुज्ज्वलं सदा विबुधैः कविहृदयसागरोत्थितममृतमिव स्वाय-
ते काव्यं १ इति वाग्भट्टात्तंकारे द्वितीयः पदिकेदः २ अदोषावपि प्रह्वार्थे प्रयास्यते न ये वि-
ना साविदानीयथायाक्तिरसो भिव्यक्तये गुणान् १ गौर्यसमताकांतिरर्थव्यक्तिः प्रसन्न-
ता समाधिः श्लेषगोजोयमाधुर्यं सुकुमारता २॥

दृष्टव्यं गुणानुपगमनयथाभवति नामानिदधानामानि सुगमानि प्रत्येकं सोदाहरणानर्थात् तस्याभि-
व्यक्तये इत्यत्रादर्थे चतुर्थीतेन यद्यपि दोषाणामभावो गुणान्साधयति तथापि कवित्वे गुणाः किं ना-
मानः किं स्वतया इत्यभिव्यक्तिर्न स्यादतो भिव्यक्तिर्वदामः २॥

यदर्थचारुतप्रत्यायकपदांतरेः मिलितानां अर्थरस्यतोत्पादकापरपदैः संयोजितानां पदानाथीनंकाररांत
दौदायंस्तम् ३ उदाहरणमाह श्रीनेमिनार्थोऽकीशगिरौरेवतकेचिरंतपांसिचकारराज्यमपास्यत्यक्ता
कथंभूतंराज्यं गंधेभेर्गंधिदस्तिभिर्विभ्राजितं प्रोभितं थामगेदंयस्मिन् तत्तलक्ष्म्यालीलांबुजेलीलाक
मलेयादृग्भवतीपवंविधं ह्यंयस्मिन्राज्येतत् तद्वीलीलांबुजे ह्यं अत्रैभकमलगिरिप्राज्ञानां गं

पदानामर्थचारुतप्रत्यायकपदांतरेः मिलितानां यदाधानंतदौदायंस्तंयथा ३ गंधेभ
विभ्राजितथामलक्ष्मीलीलांबुजह्यमपास्यराज्यं कीशगिरौरेवतकेतपांसि श्रीनेमिनार्थो
त्रचिरंचकार ४ बंधस्ययदवैषम्यं समतासोच्यते बुधेः यदुज्ज्वलतंतस्यैवसाकांतिरुदि
यलीलाकीशपदैर्मिलितानां सतामर्थरस्यतोत्पादकत्वादौदायम् ३ भकमल (तायथा ५॥
गिरिप्राज्ञानां तादृशीनप्रोभायादृशी गंधलीलाकीशपदांतरेः संयोजितानां भवति यतदौदायम्
च्यते ४ समतांकांतिवैकल्येनाह बंधस्ययदवैषम्यमविषमतासुकमलतासामतासमता
तस्यैवबंधस्ययत्त उज्ज्वलतं निर्मलतासाकांतिरुच्यते ५॥

ॐ

वा.
गम.टी.
२३
२३

उदाहरणमाह साकीटशीविद्यतेति केनापिष्टः सनुवाच भोमिः कथं यादं तां तेन वचेतसि कथं व्य
ञ्जयामि कथं प्रकटीकरोमि किं विप्रिष्टं अनन्योपमेयां न अन्याभिरुपमीयते इत्यनन्योपमेयां तां सर्वो
त्तमदूषामित्यर्थः असदृशमदिमानं सर्वोत्कृष्टमाह तस्यां दंगा संगिनी दारवलीयस्या संगलशादारल

ऊचकलशाविसारिस्फारलावण्यथारामनुवदति य
दंगा संगिनी दारवलिः असदृशमदिमानं तामनन्यो
पमेयां कथय कथमदं ते चेत्तसि व्यञ्जयामि ६॥

ता ऊचकलशाविसारिस्फारलावण्यथाराम् अनुकरोति ऊचकलशाभ्यां स्तन ऊभाभ्यां विसारिस्फीप्र
सरणशीलास्फारा उदागयालावण्यथारामानुकरोति पदे विधूपां तां कथं व्याख्यानयित्वा ते चेत्तसि
प्रकटयामि अरोक्तपदाभावात् उत पदाभावाच्च समबंधत्वात् समता कथिता यः समतापराधो द्वितीयः ६॥

कस्यापि धनिनो वर्णनमेतत् असावनिर्दिष्टनामा कृती पुरा जन्मनि पूर्वमवेकवित्कुत्रापि निश्चितं वनम्
विकाननभूमौ श्रीफलदलैर्विल्वदलैः खंडैर्दोर्दरस्य पादार्चनमकृतवकार कथं भूतासौ सदना निर्गत्य प्र
थममपि फलैः कृताहारो रचितभोजनोऽन्यवसौ खेः नासक्तः अप्राप्तमखेदं यथा भवति तपस्यन् त

फलैः कृताहारः प्रथममपि निर्गत्य सदना दनासक्तः सौ
ख्ये क्विदपि पुरा जन्मनि कृती तपस्यन् प्राप्तेन नुवन
भुवि श्रीफलदलैः खंडैः खंडैर्दोर्दरस्य पादार्चन
मसौ ॥

यः कृत्वा ततो नेनेदृशी लक्ष्मीः प्राप्ता अत्र विसंधिर्विदूषसंधि विसर्गलोपप्रभृतिबंधनिकारणाभा
वात् औज्वल्यं तृतीयो गुणः ॥

वा.
भ.टी.
२४
२५

यदर्थस्याजेयत्वं तत्तच्छब्दसंज्ञायां साक्षादर्थप्रतिपादनेन वत्ताकारादर्थप्राप्तमर्थस्य सत्त्वेन गम्यतमत्यवंधे
तापितादृशाः प्राज्ञाः प्रयुज्यन्ते यादृशोः साक्षादर्थालभ्यन्ते सा अर्थव्यक्तिर्ज्ञेया हेतुर्देवत्वसैन्यरजसासूर्यत्वमे
दिवसोराविरभूत् अत्राविर्देतुः सूर्यलोपस्य हेतुः सैन्यमित्यर्थस्य सत्त्वं लभ्यत्वादत्ते यत्वं व्यतिरेकमाह यदर्थ
स्य ज्ञेयता तत्र दोषो यथा चतुर्दशे भवत्सैन्ये प्रसर्पति दिवाः कृमात् नरे देवद्वल व्यात्तादिवाद्या विरभून्निवा

यदत्ते यत्त्वमर्थस्य सार्थव्यक्तिः स्मृता यथा तत्सैन्यरजसासूर्यराविरभूदिवा ८ कृगत्यर्थार्थकत्वं
यत्प्रसतिः सोऽप्यते बुधैः कल्पदुमश्वाभातिवाक्छितार्थप्रदोजिनः ९ स समाधिर्यदत्यस्य गुरो न्य
त्र निवेश्यते यथा शुभिरिस्त्रीणां राज्ञः पल्लवितं यथाः १०॥

अत्राविर्देतुः सूर्यलोपस्य रजः रजसो हेतुः सैन्यमित्यादि हेतो रभावादर्थस्य ज्ञेयत्वमेवं सदोषतायां चतुर्थ एक
गुणः ८ अत्र कृमिति शीघ्रमर्थार्थकत्वं सा प्रसतिरुच्यते यथा कल्पदुमादियदना सुचारणमात्रेणैवाप्रार्थार्थ
णत्वात् प्रसतिः पञ्चमो गुणः ९ यदग्रन्यस्य यदर्थस्य गुरो न्यत्र यदार्थनिवेश्यते स्यात्ते स समाधिगुणः
यथा प्रिस्त्रीणां मशुभीराज्ञो यथाः पल्लवितमित्यत्र यद्वलवगुणो हृत्तसंबंधी स यथा सिआरो पितः यष समा

॥ १० ॥

अथ श्लेषो जगुणादयमेक श्लोकेनैवाह एव गृह्यता न्यपि पदानि यत्र स्यूतानीव यक श्लेषो जगुणादीव समस्त
नीव परस्परं भवति स श्लेषगुणो यत्समासभूयस्त्वसमासप्राचुर्यं भवति स जोजगुणास्तत्समासभूयस्त्व
गद्यवधेयपिसुदरं भवति अथ श्लेषो दाहरणमाह ११ तेषि कुलशिखरिणाः कुलाचलाः यस्य राजा बुज

श्लेषो यत्र पदानि स्युः स्यूतानीव परस्परं जेजः समासभूयस्त्वतद्द्वेषति सुंदरम् ११ सुदाय
स्योद्गीतं सदसदचरीभिर्वनचरैर्मुहुः शुक्लादेतो हुतथरणिभारं भुजबलम् दरोद्गच्छदभां
ऊरुनिकरदंभासुलकिताश्च मत्कारोद्रेकं कुलशिखरिणास्तेपि दधिरे १२॥

बलं सदसदचरीभिः सदयत्नीभिर्वनचरैर्भिल्लैर्मुहुर्वारं सुदाद्वेषणाऽद्गीतं व्याख्यातं शुक्लावमत्कारवा
हुत्स्यदधिरे कथं भूताः पर्वताः दरोद्गच्छदभां ऊरुनिकरदंभासुलकिताः इषट्पद्यमान ऊषा ऊर
समूहमिषात् रोमांविताः यषः श्लेषगुणाः समसो भवति १२॥

25

२५॥ अथ यद्वेदे देवदेवमाह १५ अथ यमिनिधीनां सपरितो करोति अथापि स्तनकुंभापवनिधा-
मानित इत्ता कर्ता सिफणिमलीनां किं रणात्यास्तुतो निबद्धः वचन दीष्टमात्रो निबोलनः कंबुको
यस्य सउरमिविषाद हारस्फारितां प्राप्नुवन हाउतल्लता मध्या नइत्यर्थः १५॥

24

सौकुमार्यमाह उदाहरणमाह देदेवपयःतदीयःकरवालःप्रतापदीपांजनराजिरेववर्ततेप्रतापदीपोदीप
मानत्वात् तस्यप्रतापदीयस्यस्वज्ञानराजिरंजनप्रेणिरितिहसत्वात्स्वज्ञस्ययद्येवंपूर्वोक्तिर्नस्यात् अने
नस्वज्ञेनहिषतांमुखानिप्रणामायमानानिप्रणामभावमाचरेतिकथंकृतानि अगानिहसमासत्वात्सौकु

प्रतापदीपांजनराजिरेवदेवतदीयःकरवालपयः नोवेदनेनहिषतांमुखानिप्रणामायमाना
निकथंकृतानि १६ गुरोरमीभिःपरितोनुविहंसुक्ताफलानामिवदामरम्यं देवीसर
स्वत्यपिकंदपीदेकरोत्यलंकारतयाकवित्वं १० इतिवाग्भट्टालंकारेत्तृतीयःपरिच्छेदः ३

मार्ग १६ अमीभिरोदाहरणदिभिर्गुरोःपरितः समंततोऽनुविहंव्याप्तंकवित्वंदेवीसरस्वत्यपिअलंकारतया
करोति सुक्ताफलानांशमेवयथामालाअलंकारतयाकण्ठपीदेभूषणतयाक्रियतेसापरितोगुरोर
नुविहंभवति तथाकवित्वमलंकारतयाकंदपीदेक्रियते अतोअलंकारावसरः ततस्तानेवनामतयाह १० इतिवाग्भ

वा.
भ. टी.
२६
२६

येनालंक्रियेच्चयेनालंकारसमुदायेन उजितं वचो नोभाति यथा स्त्रीरूपमलंक्रियेच्चयं विना नोभाति काव्यवि
षयेचित्रवक्रोत्पादयोः लंकाराः स्त्रीरूपविषयेः लंकाराः कटकेयूरतिलकादयः १ चित्रादयोः लंक्रियाश्च
दोषैस्तुल्यगुणौर्ध्वतुल्यमपियेनोन्नीतं वचः स्त्रीरूपमिव नोभाति तं ब्रुवे लंक्रियेच्चयं १ चित्रं वक्रो २
तनुप्रासो ३ यमकं ४ ध्वन्यलंक्रियाः ५ अर्थालंकारतया नाति १ रूपमा २ रूपकं ३ तथा २
सति वस्तुपमाभांतिमाना दोषोऽथ संशयः दृष्टान्तव्यतिरेकौ चापहृतिस्तुल्ययोगिता ३ उत्प्रेक्षा
यौतर्क्यासः समासोक्तिर्विभावना दीपकातिप्रायोदेहः पर्यायोक्तिः समाहितं ४ परिहृति
यथा संख्यविषमः स सदोक्तिकः विरोधो वसरः सारं संश्लेषश्च समुच्चयः ५ अप्रतस्तु प्रशंसा
स्यादेकावल्पनुमापि च परिसंख्या तथा प्रश्नोत्तरं संकरयवच ६॥

काराः द्विविधाः शब्दालंकाराः अर्थालंकाराश्च ततः प्रथमं शब्दालंकारान् प्राक् कनाममात्रतः पञ्चादितरः
सोदाहरणानां प्रागमीषां नामानि प्रत्येकमाह श्लोकपंचकेन तथा चित्रादयः चत्वारोऽपि ध्वन्यलं
क्रियाश्च वगंतव्या अर्थालंकारानां ति उपमा रूपकादयः १ ३ ४ ५ ६॥

अथविशदीनांमलेकाराणां सोदाहरणानिलक्षणान्याह यत्रबंधेवस्तुकल्पनापदार्थवृटनाग्रंगसंयितरूपे
रक्षरेभवति वस्तुतः कमलछत्रवामरबंधादेष्टना वस्तुनोगानांयसंययस्तेषुतदुपाणितात्येवाक्षराणि
वस्तुकमलछत्रबंधादि तदेगानीतिकमलांगानिदलादीनिछत्रांगानिदंडपट्टिकादीनिनेषामंगानांयसंबं
धयस्तस्मिन्सदृशकारणकारणीत्यर्थः तत्रविशमुच्यते यश्चविश्रुत आश्चर्यकारिः करत्वेनकविप्रज्ञानिप्राय
स्यापकंभवति एकस्वरादिकमेकव्यंजनादिकंवातदपिचिन्मुच्यते परमपियथाविशंप्रसन्नोसत्यांप्रसने

यशंगसंयितरूपैरक्षरेवस्तुकल्पना सत्यांप्रसन्नोतच्चित्रंतच्चित्रंविश्रुतचयत् ॥

रेवकाव्यैर्विधेयम् अप्रसनेस्तुकाव्यैःकोनामविश्रकविर्नभवेत् विश्रसाकारगतिस्वरव्यंजनभेदाच्चतुर्विधं
भवति आकारचित्रंयमचित्रंयमछत्रवामरस्वस्तिककलशदलमुसलादिबंधैरनेकथा गतिचित्रंगोमूरिका
तुरगगजादिभिर्भवति स्वरेणस्वराभ्यांस्वरेवाचित्रंस्वरविश्रंस्वरत्रयंयावत् विश्रकंसूः करत्वंसंभवति
स्वरत्रयाहंधंकिंचित्रंतयामात्राद्युतकविंद्यतकायपि तथाव्यंजनचित्रं एकव्यंजनत्रिव्यंजनचतुर्व्यं
जनबंधंयावत् व्यंजनचित्रं ततः परंस्वरत्वादक्षराद्युतकव्यंजनविश्रभेदः ॥

वा.
म. टी.
२०
२४

आकारवित्रमाह सजिनः ३ नः स्वामीनोस्माकं एनः पुनः छिनत् किं विधिष्टो जिनः जनस्य नयनस्थानधानः
जनस्य लोकस्य नयनस्थाने धानो धुनिर्यस्य स तथा जिनधुनिना आगमनूपेण नयने न जनः परलोकं पश्य
तीत्यर्थः तथा पीनं स्फारितं ज्ञानध्यानं पवथनं यस्य स तथा षोडशादलकमलं गोमूत्रिकावित्रं च ८ एक
स्वरवित्रमाह देगणानुरगणवरकरतरचरणगणः ऋषयः नरामनुष्याश्च के वीस्रदेवा दयः गणा-
नराणां गणाः समूहास्तेषां वरस्य कल्याणस्य करतरो प्रकृष्टं कल्याणकरो चरणौ यस्य स तत्संबोधः

जनस्य नयनस्थानधानयनः छिनत्ति नः पुनः पुनर्जिनः पीनज्ञानध्यानधनः स नः ८ गणानुरगणवर
करतरचरणपरपदशरणगजनययकयकं प्रमदनगतमदगजकरयमलप्राममयजयभयचनव
ने तथा परंपदं यस्य स देशरणागतलोकमार्गनिर्देशक देशप्रमदनिः काम देशगतमदनिर्मद नदहन ५
देशजकरयमलगजकरोदसिष्ठरादणस्तदकरयमलंदस्तपुगलं यस्य एककराहलोयः देश
ममयदेशभयगणवनदहनभयमेव च न वने पानीयं तस्य तदहन इव दहनः तत्संबोधने प्रममणि
गणानिकरच्छंदः चित्रत्वादंते गुह्यगामभावोपिनदोषाय एकस्वरवित्रम् ॥ ५

माशच्युतकमपिस्वरविमलतस्तदेवाद सदासीसुतोविटः पथिन्यायमार्गेतिष्ठतः कस्यऊलीनस्यसेव्यः स्या
न नकस्यापीत्यर्थः मूलस्थितिर्मूलऊलाचारंश्रयः ऊर्वनयागताक्षरेर्मूर्खैर्जुष्टः अथविटपादस्यशतिर
दितस्यार्थभेदः सतिप्रसिद्धोवटः पथिकस्यपांथस्यतिष्ठतोनिवर्तमानस्यातः ऊलीनस्यतदधोभूमावु

मूलस्थितिमयःऊर्वनपात्रैर्जुष्टोगताक्षरेः विटःसे
व्यःऊलीनस्यतिष्ठतःपथिकस्यसः १० ॥

पविष्टस्येत्यर्थःसेव्यःस्यात् पांथस्यगच्छतोवयविष्टस्यकथं वटसेव्यःस्यात् ततस्तिष्ठतःऊलीनस्य
विशेषणद्वयस्यसाफलंजातं मूलानांजटानामयःस्थितिर्ऊर्वन तथागताक्षरेःपात्रैर्जुष्टः एव
मासमंतात्क्षरंक्षरंयंभ्यस्तैर्गताक्षरेःपात्रैःपर्यैःविटपटादिकारमाशच्युतकंवटइति १०॥

वा.
म टी.
२८
२८

तथा विं ड्युत कमपि स्वरचित्तदाह एवंविधाः नराः नरके उः वितां भावमासुवंति धर्ममेव प्रथमं कृत्वा विं
देतीति धर्मधर्मविदः साधुपदाः सतां पक्षस्तस्य पाते पातने नापाने समुयताः गुरुराणां पुण्यानां वचने
निष्ठाः श्रद्धताः अथ वंचनप्राज्ञात् विं ड्युतको अथान्यतन्तथा देनरोत्तम गुरुराणां पिशादीनां वचने निर्दे

धर्मधर्मविदः साधुपक्षपातसमुयताः गुरुराणां
वंचने निष्ठा नरके यांति उः विताम् ११॥

ये निष्ठास्तपराके उः वितां यांति नकोपीत्यर्थः कीटपाः धर्मधर्मविदः पुण्यपापव्यक्तिसातारः
साधुनां पक्षपातः पक्षस्वीकारस्तत्र समुयताः श्रद्धताः वंचनपदात् विं ड्युतकं वचन इति ११॥

क का ऊ श्ये प स्मो क प क वं ज नो ने मि नि र्वा ण म हा का वो रा जी म ती परि त्मा गा धि का रे स मु द्र व र्ण न रू पा ज्ञे यः त
था क कः स मु द्रो व र्त ते के न ज ले नो प ल दितः को वा यु र्ध व स क कः य हा के न वा पु ना प्रे रि तं के ज लं य व स क
कः अ थ वा क मे व ज ल मे व कः आ त्मा य स्य स क कः स मु द्रः की ट पाः क का ऊ कं क के कां क के कि को के क ऊः
क स ख य था भ व ति त था का ऊ धु नि र्ये षां ते क का क वः अ थ वा के न स खे न ज ले न वा का क वो धु नि वि श्रे षा
ये षां ते क का क वः क का क व श्च ते कं का न ल प दि ण स्त था के का र वो रू कः वि द्मं ये षां ते के कां कः के कि नो म स

क का ऊ कं क के कां क के कि को के क ऊः क कः अ ऊ कौ कः का क का क्का रु क्का ऊ ऊ क कां क ऊः ३

रा स्त था को का श्च रु वा काः क थं मि थो मे लः क का ऊ कं काः के कां क के कि नः को क प व य का अ हि ती या ऊ भू मि
र्य स्य स त था अ ऊ कौ कः का क का क्कः क वः ऊ त्ति तः न क वो क वः ऊ क षो भ नाः कौ क सो ज ल वा सि नः का का
षो भ न ज ल वा य सा श्च र्थः तेषां स मु द्रः का कं का क मे व का क के स्वा र्थे कः त स्य अ क्ता मा ता यः स मु द्रः स
प व पा ल न त्वा मा ता त था रु क्का ऊ ऊ क कां क ऊः रु जो वं द वा क्पा नि तेषां का क वो व को क यः ता सो ऊ क
उ वा र कः को व र सा सो रू के उ तं गे य स्या सो अ र्था दे व वि सु स्त स्य ऊः स्या नं यः स मु द्रः ज ल पा य न त्वा द स्ये ति २॥

वा.
म. टी
२५

तथाप्यकव्यं जनयुतकमपि व्यंजनविशंततस्तदेवाद देवयोष्माकसेनायाः प्रसौकरेण गर्जः प्रसरति की
ट्टाः दिवाग्राकोषेन सह करणेषां ऊर्वन् तथा चरणद्वयं दधत्त वराच्युतकत्वात् ककारलोपे प्रसौरे
णः प्रसरति कीट्टाः दिवाकरेण सूर्येण सदा श्लेषं ऊर्वन् सूर्यया वह्निनित्यर्थः च समुच्चये चरणद्वयं
ग्रामं उर्वरं दधत्त करेण यदा तत्ककारच्युतकम् ॥ यत्र वंथे उत्तरप्रदः सुमान् प्रस्तुतादयादपरं वाच्यमु
ऊर्वन् दिवाकगश्लेषं दधत्त चरणद्वयं देवयोष्माकसेनायाः करेणः प्रसरत्यसौ ॥ प्रस्तुतादपरं
वाच्यमुपादायोत्तरप्रदः भद्रः श्लेषमुखेनादयत्र वक्रोक्तिरेव सा ॥ नाथमसुरोन्त्यति तुरगान
नवक्षसः ऊतोन्त्यम् ननु कथयामि कलापिनमिदं सुखलापी प्रिये कोस्ति ॥ १५ ॥

पादाय भंगपदेन श्लेषपदेन वाग्राह वदति सा वक्रोक्तिरेव भंगपदोदाहरणमाह ॥ प्रस्तुतो मसुरः के
की वक्रोक्तौ तत्र रंगवदनो मयुः किन्तु रस्तस्य उरो वक्षः तत्तन्त्यति भरी कं तुरगान नस्य वक्षसोन्त्य
ऊतः देनाथ प्रदं कलापिनं कथयामि इति पत्न्याक्तः इदं कलापी सुखवक्ता दे प्रिये कोस्ति भद्रः पदं
प्रस्तुतं प्राहस्य खण्डनाय यथा मसुरस्य कलापिनो वा ॥ १५ ॥

२५

अथ श्लेषपदस्योदाहरणमाह खेलनकर्मणि क्रीडाकर्मणि इत्येवंभूताविजयागोर्योगिरिवाचोवोद्यमान
पांतुविजयागोरीपुच्छति देवार्थेति भर्तुः नामकीर्तयकथयनोवेदनेन क्रीडाकर्मत्वेन ताताडयिष्यामिप्रदे
वार्थोक्तं स्फुरं प्रकटं इदमेतत्तमेयतिः शिवः विजया उवाच तवापतिः शृगालः नोनो सखि मेपतिः स्यात्तः

भर्तुः पार्वतिनामकीर्तयनचेत्ताताडयिष्याम्यदं क्रीडाज्जेन शिवेति सत्यमनचे
किंते शृगालः पतिः नो स्यात्तः किमु कीलको नदिपशुस्वामी त्वगोमागवां
दोलाखेलनकर्मनीतिविजयागोर्योगिरिः पांतवः १६ ॥

किंकीलकः तव भर्तानदिनदिभगिनिममपतिः पशुस्वामी तवपतिः किं गवां गोमापशुपतिः प
शुपालो गोपालक इत्याद्या विजयागोर्योगिदोलाखेलनकर्मणि वाचः पांतप्रस्तुतादर्थात् शिवात्
अपशुगालादिकर्मण्यमादाय श्लेषेण विजयागोरी प्रतिवदति इत्येषा श्लेषपदवक्रोक्तिः १६ ॥

वा.
म. टी.
३.

३०

अनुप्रासमाह तुल्यासमानाश्रुतिः अवर्णयेषामक्षराणां तानितुल्यश्रुत्यक्षराणि तेषामावृतिः पुनरुपादानं
अनुप्रासः कथ्यते कीदृशः सुरद्वयः सुरंतो बाधिता गेदार्यादयो गुणयेन स तथा सोऽनुप्रासो हि धातु
प्रासो लाटानुप्रासश्च छेका विदग्धाः छेकजनवह्नभवात् छेकानुप्रासः लाटजनवह्नभवात् लाटानु
प्रासः तथा छेकानामनुप्रासोऽतत्पदः अन्यैरन्यैपदैरुपयन्त्यर्थः लाटानां तत्पदसैस्तेरेव प्राप्ते

तुल्यश्रुत्यक्षरावृतिरनुप्रासः सुरद्वयः अतत्पदः स्याच्छेका
नां लाटानां तत्पदश्च सः ५ अलंकलङ्कृष्टं गारकरप्रसरदे
लया चंद्रचंडीपानिर्मात्यमसिनस्यप्रमर्दसि १८ ॥

निष्पन्न इत्यर्थः ५ छेकानुप्रासोदाहरणमाह काविहिरद्विणीचंद्रमसंप्रत्याह देकलंकृष्टं गारकरलंक
पवष्टंगारो यस्य तत्संबोधने करप्रसरदे लया अलंकृष्टं तां देवद्वं चंडीपानिर्मात्यमसि निर्मात्यस्य प्रो
नपुन्यते सता अलंकलंकृष्टं गारकरप्रसरम् चंद्रचंडीपोत्यादि अतत्पदैः छेकानुप्रास इति १८ ॥

देभूपालदानवहियावासुदेवेनरणोसंग्रामेराविदः संग्रामनिपुणानदानवान्कृताइयंभूःभूःकृतातया
 तुनीतिनिष्टेनन्यायनिपुणेनसताइयंभूःभूःकृता इदंपुरंपुरंअथजातंतथाइयंभूःभूःकृता अत्ररणेरा
 विदोदानवान् दानवभूरियंभूरित्यादि तत्पदत्वेनैवानुप्रासकरत्वात्तानुप्रासः ॥ देवकोराद्यदि
 तंममप्रियाजातातदास्वर्गलोकसखेननाकलोकसखेनममकिं यदिचतंप्रियानस्यात् ममतथापि
 रणोरणविदोदत्तादानवान्दानवहिया नीतिनिष्टेनभूपालभूरियंभूस्त्वयाकृता ॥ तंप्रिया
 येच्चकोरादिस्वर्गलोकसखेनकिं तंप्रियायदिनस्यान्नेस्वर्गलोकसखेनकिं २. पकर.
 पात्रेस्वकलवक्रंनेत्राभ्युत्तंविंवितमीक्ष्यमाणः पश्चात्पयोसीधुरसंपुरस्तात्तममादकश्चि
 त्वाविनास्वर्गलोकसखेनकिं ममा^{१६}रहितीयचतुर्थपदेनलानुप्रासोभव (यद्भूमिपालः २१
 ति अत्रकदोरतालानुप्रासेपिदोषायतद्वद २. कश्चियदिभूमिपालः पकरपात्रेयकस्मिन्नमदिराकबोल
 के स्वकलवक्रंविंवितेईक्षमाणः पुरस्तात्प्रथमंममादयश्चात्सीधुरसंमधुसंपयो आयंमयंपीतापश्चा
 न्मायति असौममाद अत्रबहुतरवर्णाहृतौसौक्यार्थवाथापवमन्येषामपिगुणानावाथानुप्रासरसिकेनक

वा.
भ. टी.
३१
३१

अथ यमकमाह सादृश्यतस्य चतुर्थो भागः यदंविभक्त्यंतं वर्णः क्षरं प्रमीषां भिन्नवाच्यानां भिन्नार्थानामा-
हृतिः पुनः पुनर्भागेन सा आहृतिर्हि धा संयुता असंयुता च संयुता अंतरालप्रवरपदरहिता प्रयुता अंतरा-
लपदरहिता तथा संयुता हतौ तयमकं विविधं आदिमध्यांतगोचर आदिगोचर आदियमकं मध्यगोचर
मध्ययमकं अंतगोचर अंतयमकं प्रयुता हतौ त प्रत्यापि वाच्याया आदिमध्यगोचराकाकाक्षिगोल

स्यात्पादपदवर्णानामाहृतिः संयुता युता यमकं
भिन्नवाच्यानामादिमध्यांतगोचरम् २२॥

कन्यायेन मध्यमाह उभयत्रापि संबध्यते तथामध्यस्य मध्यतोः र्थात्पार्थांतरवोच्यते तेन आद्यंतगोच-
रं यमकं स्यादिति सिद्धं आहृतिर्यथा प्राक्तिक्रियते तेन श्लोकांतरमप्यथाहृतिः संभवति निषेधाभावात्
तेन एकाकारं चतुः पदं मदायमकं न च तेन अपि सिद्धं संयुता हतौ पादयमकमाह २२॥

देराजन यस्मादेतोः भवानदयां चके कुरुणां चकार सस्मात्कारणात् भवानसतां साधूनां वित्तं दयां चके
दत्तवान् २३ सोमराजी छंदः मध्यपादयमकं यथा देराजन सद्धोभनेतवयवाः समुद्रान् आरगतः की
टपास्य उरगारे गुरुत्स्य समानां गकांते स्वरास्येत्यर्थः सदा रोरगारेः सदा सर्वदा रोरंदा रिद्युं गता श्रयो

दयां चके दयां चके सतां यस्माद्भवान्वित्तं २३ यथास्ते समुद्रान् सदा रोरगारेः
सदा रोरगारेः समानां गकांतेः २४ हिषा मुहुतानां निदं सितमिंदः सु
दंभोथराणां मुदंभोथराणाम् २५ ॥

यस्य सः तस्य सदा रोरगारेः रोरंदा रिद्युमुच्यते २४ पादंतयमकमाद भोरान्दं द्रोथराणां पर्वता
नां मुदं दर्षं दंति कीटपाणानां उदंभोथराणां उत्तुपरिग्रभोथरा मेचायेषां तेने
षां त्वच उदुतानां हिषा मुदं दं सितं इंदस्य समानो बलेनेत्यर्थः छंदस्तदेव २५ ॥

वा.
गम. टी.

३२
३२

वैष्णवैः ॥ अथादिमध्यगोचरं मध्यांतगोचरं च यमकमेकं हते नैवाह यदहयेनाह आदिमध्ययमकं अनेन
यादहयेन मध्यांतयमकं देवजोर्जितं अजोवास्तदेवस्तदहलिष्टं देवजमानं प्रोभमानं देवसदेव ते
जोर्जितं राजमानं सदेवकर्मसदितं यत्तेजः तेन प्रजितं स्यापितं राजसंभूयेषु मानमदत्तं येन सतथा
तत्संबोधनं तेन वरणास्य विभाविभाति कीटशी प्रतिज्ञांतो रामोदाधारयिष्या सा रामा रम्या प्रह

विभातिरामा परमारणास्य विभातिरामा परमारणास्य सदेवतेजो
र्जितराजमानसदेवतेजोर्जितराजमान ॥ २६ ॥ सारंगवयसां निधरा
निकान्तं मयतः सारंगवयसानिधराणां पिखरेणरेः ॥ २७ ॥

एव कीटशस्यते परमारणास्य प्राप्नुवातकस्य २६ अथाद्युतवतौ आदिमध्यगोचरं यमकमाह देवि
येन प्रतोमिरेः पिखरेण सारंगवयसां मयतः कीटप्रो निधराणां निधिभिरदारु
णां तथा सारंगवयसानिधरेण मयतः कीटप्रो निधरेण प्रोभमानं २७ ॥

३२

इदं नगे अन्वदं नित्यं सुरतरुचये सुरदुमगणे वाणानां हृत्ताणां ऊर्ध्वमिरमरनगरस्मेराक्षीणां देवां गतानां रंदसं
वेगं प्रयंचयति रम्यावाणा प्रतो देवा वेगेन कीडा ये प्रायांतीत्यर्थः कीटप्राणां सुरतरुचये सुरतरुचये
निमित्तं सुरैः सह प्रायांतीनां तथा अरमत्यर्थं वलक्षय वलक्षयं हंसं हंसं ऊर्ध्वमिरमरनगरा २८ अथायंतयमकमा

अमरनगरस्मेराक्षीणां प्रयंचयति सुरतरुचये ऊर्ध्वमिरमरनगरा वलक्षय वलक्षयं हंसं २८ सहसुरैरा
यांतीनां नरेषां नगे अन्वदं सुरतरुचये ऊर्ध्वमिरमरनगरा वलक्षय वलक्षयं हंसं २८ आसन्नदेवानरराज
राजिरुचैस्तदनामियमवनादौ कीडा कृतो यत्र दिगंतनागा आसन्नदेवानरराजराजि २९ ॥

इ अत्र तादौ इयंतानां राजिः श्रेणिः नरराज इति न अपि तुरराजैव कीटप्राणी आसन्नदेवासमीपस्थसुर
तैषां उचैः शुवीयत्रयस्यांतदराजौ नगे अन्वदं देदिगंतनागा दिगजैः कीडा कृत आसन्न कीडा करणैरभवन्
कीटप्राणानरराजराजि वानरराजा मुख्यवानरः राजतीत्येवं प्रीलः २९ ॥

८

नृपाठे
अथ मवानरराजा नीराजियं ह्यामित्ये वं तदराजैवि
शेषवाप

वा.
म. टी.

३३

३३

श्रीकावसानगाहतिर्महायमकमाद प्रवर्षते ऊर्ध्वमिः षोभते इति संबंधः कीदृशी भूमि रम्या रामा रम्भा भिर्कंद
लीभिर्मलिता आरामा यस्यासा तथा अवक कमला अवकं बकरदितं कं पानीयं मलते धारयतीति अवक कम
ला तथा प्रप्रत्यर्थं माभिर्नक्षत्रैः आर्षित रामा कर्तुरेत्यर्थः तथा ऊरवक कमला रंभा ऊरवका हस्तविशेषाः
कमलानि यद्मानितेषां मा रम्भा उत्तयो यस्यासा ऊरवक कमला रंभा तथा रामा रम्या अथवा ऊरवक

रंभा रामा ऊरवक कमला रंभा रामा ऊरवक कमला रंभा
रामा ऊरवक कमला रंभा रामा ऊरवक कमला ३॥

कमला रंभा रामा ऊरवक कमलानां आरंभे नोद्गमेन आर्षित रामा मनोज्ञा दे ऊरवक न विद्यते ऊत्सितो
रवः प्राहः यस्यासौ प्रऊरवः प्रऊरव पव प्रऊरवकः प्रोषाहकः दे प्रऊरवक दे कोमल धने संबोधनं त
त पुनः कीदृशी ऊः कमला रंभा रामा कमला लक्ष्मीः रंभा अथ रसः ता यव रामा सियो यस्यासा मि
रिभूमौ कीदृशी रामा प्रायति अत्र

३३

कमलारंभापवरामातेयातथाप्रऊरवककमलाऊसितंरानंतेऊराः नऊराः प्रऊराः प्रोभनावकाहृदवि
षोषाः कमलाहरिराविषोषाश्चयस्यासा प्रऊरवककमलारंभारामेत्यत्रलोके द्वितीयपदयोरंतरान
यतिः इदं प्रोभनायदिपुनर्मस्यमकत्वात् कविनाकृतं तथापि विलोकरंभारामाऊरवकेत्यस्यवि
षोषवतीप्रवहुरिः देप्रऊरवककमल प्रपर्वते ऊर्भूमिः प्रोभतेरवोयस्याश्चिरानंद
दिदिष्टावकाचत्वात् एवंविधाकस्यसखस्यकमलायस्यनेमेः संबोधनंरंभारामा
तथैवतथाप्रारंभारामाप्रथः पाश्चात्यवत् तथाऊर्भूमिप्रवककमलातथा
रंभारामापवरामायस्यांसारंभारामाऊरवककमलारंभातथा
प्रऊरवककमलायवंच्यात्वानेपदद्वयस्यांतरंभव
तिसौक्तमः स्याद्भूमि विलसित

छंदः ३॥

वा.
म. टी.

३४

३५

इदानीं ते नैव प्रकारेण पदयमकोट्यारणानि तत्र संज्ञा नो ह्येतौ आदिपदयमकमाद इत्येतेत्येवमादि
यथादिः तत्तं विस्तीर्णं यथा धर्त कौटुषादिः द्वासीतदारी दारीताः पालिताः निदारी मनोदरः ज्ञाया मंद
रमंदारववायुः मंदारपु कल्पेष्टेष्ट मंदारवो मंदारहोवायुः यत्र सः सुरभिर्वायु रदावस्तीत्यर्थः कौटुषांसेवा

द्वारीतदारीततमेषथतेसेवालसेवालसदंसमैभः जंवालजंवालमलेददानं मंदारमंदारववा
पुंरंदिः ३१ नेमिर्विपालनयनोनयनोदितप्रीरभ्रांतबुद्धिविभवोविभवोयभूयः प्राप्तस्तदा
जनमरात्नगराजितत्रसूतेनचारुजगदेजगदेकनाथः ३२ ॥

लसेवालसदंसंसेवालसेवायां आलसाराजदंसायशंभसिततथा अस्तं प्रत्यर्थं चालं नूतनं जंवालजंकम
लंदधानं ३१ सूतेनसारथिताजगदेकनाथोनेमिः चारुयुष्माभवति जगदेकौटुषोनयनोदितप्रीः नये
नन्यायेनोदितप्रीतिप्रीत्यन्यायाधिकरणेभ्यस्त्यर्थः तथाप्रभ्रांतः सत्योवदितुपोविभवोयस्यसतः
याविगतोभवोयस्यसतथातदाः जनगरात् नारायणपुरात् तत्रनगराजिगरीश्वरैवतके प्राप्तः ३२

३५

अंतयमकमाह यउपांतिकेषुयस्यजलस्यपार्श्वेषुसरलाश्रवकाः देवदारवोवर्तते यतजलंअनुलक्षीकृत्यद
रिणामृगाः हरिणावायुनासहउच्चलंति अलमत्यर्थतदिदंकंजलंविभाति यत्रजलेरमालक्ष्मीकमलंय
त्यपरंप्रधानंसुदम् आय १५ आदियमकमाह कांताभार्यातेप्रोभर्तिस्रधुनियथिवर्तमानेविदेप्रास्ये
सतीत्यर्थः मयोर्वसंतस्यप्रवेशोकांतारभूमौमहारायपृथिव्यापिककामिनीनांकांतारवाचंविस्तारि

यउपांतिकेषुसरलाःसरलाःयदनुच्चलंतिहरिणाहरिणाः तदिदंविभातिकमलंकमलंसुद
यत्ययत्रपरमापरमा ३३ कांतारभूमौपिककामिनीनांकांतारवाचंक्षमतेस्मसोढं कांतारते
प्रोधुनिवर्तमानेकांतारविंदस्यमयोःप्रवेशो ३४ चकारसाहसंयुद्धेष्टुतोलासाहसंचया देन्यं
सावाणीसोढंक्षमतेस्म अपितुका तांसाहसंप्रासादिवोसोत्साहसंततिः ३५ मयिनक्षमतेस्मकीदृशा
स्यमयोःकांतारविंदस्यकमनीयपद्मस्य ३६ मध्ययमकमाह देसोत्साहदेसोयमप्रीनेमेवाहिषांसंत
तिःप्राश्रणंप्रेषिर्घुहेसाहसंचकारष्टुतोलासाचसतीहसंहास्यंचकार अपरानप्राथेत्यथाहायसा
हिषांसंततिःतांसंप्रासासतीदेन्यतंचकारेत्यर्थः अथवादेन्यंसंप्रासासनीतामाह तदप्रतोदीनतावाक्यम

वा.
गम. टी.

३५

३६

३५

३६

अतः यमकमाह गिरं विषये वनको मलता विषये प्रसक्तस्य कोविदस्य पंडितस्य यतो ये स्तवः सदा वसन्त को कि
लाश्रयते तदा नहनमिति यतः नहनं वर्तते कीदृशं विस्मयको विदो विष्णुः कस्तुभं दयामानाः विदाराः काव
नारवुत्ता येन ततः प्रवने मुनीनां लोको मुनिजनो विदो विगतकलत्रं यथा भवति दारुदितो मुनिजनस्तपसे
वसतीत्यर्थः प्रवने व्याधवकं प्रावटकं समृद्धं कृतौ को विदिते गहनं वर्तते कीदृशं विदो वीनयद्विरोट्टण
ति दारयति दारं यतः को किलावश्रयते ततः यतं वने किमपि वर्तत इति कोपिकस्यापि कथयामासेत्युक्तिः लेखः

गिरं श्रयते को किला को विदो यतस्तद्वनं विस्मयको विदो मुनीनां च सत्यवसो को विदो
न च व्याधवकं कृतौ को विदो ३६ सिंधुरोचितलता प्रसल्लकी सिंधुरोचितसुपेत्य किन्नरैः कंद

३६ अतः पादद्वये पिशादिमध्यांतय राजितमदस्तदंगिरैः कंदराजितं दृष्टं प्रीतिं यते ३॥
ते किन्नरैः गिरैः दः प्रावरमुपेत्य गीयते कीदृशं प्रावरं सिंधुरोचितलता प्रसल्लकी सिंधुरोचितं सिंधुराणां
गजानां उचिता योग्यालता प्राः सल्लस्यताभिर्धुताः सिंधुवो न्यस्ताभिः रोचितं प्रोभितं तथा कंदराजितं
कंदैः प्रोभितं तथा कंदराजितं दृष्टं प्रीतिं यते ३॥ अतः पादद्वयेन प्रादि यमकं

॥
३५
३६

३५
३६

पादहयमध्ययमकं यथाश्रयोलेपवर्तकलंकोक्तकाननेनिर्दोषवनेवसनलोकः कश्चित्सरोरोनस
व्याधिः परं यदि सरोगः सरोवरगतश्चार्थः श्रयोलेकः सिद्धः किं नरः कलंमनोजंगीतं न करोति अपितु स-
र्वेपिकरोतीत्यर्थः ३८ पादहयमध्ययमकं यथावारणागजेन्द्रवसंतमासेसरसीसरोवरं न जहुः न तत्पुत्रः

वसन्सरोगोनजनोऽकश्चित्परं सरोरोयदिराजदंसः गीतं कलंको
न करोति सिद्धः श्रयोलेकलंकोक्तकाननेस्मिन् ३८ जहुर्वसंते सरसी
नवारणाः बभूवुः पिकानां मधुरानवारणाः रसंचकामोदनकोविदा
रकं विलोकयंती वज्रलान्विदारकम् ३९ ॥

पिकानां कोकिलानां नवामधुरारणाप्रादाः वसंते बभूवुः कावमोदनकोविदाः स्रजपंडिता विदारकं
तरुणादीनं कंठसंश्रारप्राप्ता अपितु न कमपिकीटशी वज्रलान् विलोकयंती ३९ ॥

व्यातिकरे नदी

अत्र नदी समीपे करेणूनां कुलंति मिभयात् मत्स्यमयात् नदीव्यति न कीरति अणूनां सूक्ष्मानां प्राणिनां गणना
दिका ४३ इदानीं वर्णावृत्तिरुदाक्रियते गंगाजलवत्तथ वलाग्रस्य प्राभाकांतिर्यस्य सतथा मुमुक्षुणां व्या
नस्य गोवरः अत्र पादे प्रादो वर्णा वर्णादयसादृश्यात् वर्णयमकमुच्यते ४४ असंयुता हतौ वर्णयमकमा

अनुप्रासोदाहरणमिदं भ्रमादत्र यलितम्

कुलंति मिभयादत्र करेणूनां नदीव्यति नदीव्यतिकरेणूनां प्राणिनां ग
णनादिका ४३ गंगां बुधवलां गामो मुमुक्षुः पार्तिदशरा
यास्तु सप्तानो जिनः सतां ४४ जगदात्मकीर्तिं शुभं जनयन्नुदा मथा
मदोः परिवः जयति प्रतापस्य जयसिंहदत्ताभृदथिनाथः ४५॥

इदं उदाहोऽनिवारो दोषो भुजदूषो परिवो यस्य स अधिको तथा अथिनाथः अत्र प्रतिपदजग्रहरात् अ
नुतायमकं वर्णावृत्तिः पूर्ववद्देहाद्रष्टव्या ४५ ॥

वा.
म. टी.

३८

३८

संयुतासंयुतावतिर्यथासासारामांशकारयेतआहयेत यायामदारुणाच्छायायामदेनप्ररुणाश्रारक्ताच्छा
याप्रोभायस्याःसामदारुणाच्छायायामुदितमानसाहृष्टविताचतयानानाहेलामयानानाविनानाकारा
हेलामयत्वाहेलामयंश्राननंयस्यासायत्रसासाश्रयादिमंयुतायमकंपादांतेवमासेत्यादिप्रयुतायमकं ४६
समासाश्चत्वारोपिप्राज्ञालंकाराः प्रथालंकारउच्यते पदार्थस्यसत्क्रियासहितस्यप्रक्रियस्यक्रियारहितस्य

मामाकारयेतेरामासासामुदितमानसा यायामदारुणाच्छायायानानाहेलामयानना ४६

स्वभावोक्तिःपदार्थस्यसक्रियस्याक्रियस्यवा जातिविशेषतोर्म्यादीनस्तर्भकादिषु ४७ ॥ ३

वास्वभावोक्तिर्यथाजातिरुच्यते हीनवस्तुर्भकादिषुस्वभावोक्तिःसहजकथनंविशेषतःसाजातिरुच्यते
हीनोदीनःवस्तोभीतः श्रुर्भकानिवालकानिप्रत्यादिषुस्वभावोक्तिःविशेषतोर्म्याजातिःकोर्यः यस्यप
दार्थस्ययादृशःस्वभावः तस्यैवस्वभावस्ययकथनंसाजातिरवगंतव्याहीनस्वभाववर्णनं वस्तुवस्तुल
क्षणंश्रुर्भकादिषुतान्येवलक्षणानिवर्ण्यते ननुयमायलंकारेणार्थात्तत्प्राधान्यनंक्रियते साजाति ॥

३८

उदाहरणमाह खेलगतयः सविलासगतयः प्रावर्योत्रवने सदेतं सलीलं खेलंति दीव्यं तिकीटपाः प्राव
र्यः वर्द्वलीभिर्मयूरपिच्छप्रेणीभिर्वह्नुलामदतीयाकांतिमया रोचंते प्रोभंते याः तास्तथा प्रोषंते संगमं

वर्द्वलीवह्नुलकांतिरुचो विवित्रभूर्ज
तवारचितवारुडकूललीलाः गुंजा
फलप्रयित्तदारलताः सदेतं खेलंति
खेलगतयोत्रवने प्रावर्यः ४८ ॥

अत्र प्रावरीणां दीनत्वात् दीनाभरणादिवर्णना सक्रियोदाहरणमिदं खेलंतीति क्रिया ४८ ॥

वा.
गम.टी.

३५

३९

सक्रियोदाहरणमाह हेऊरंगादियषदप्रामुखोरावणः कीटप्राः आरक्तनेत्रश्रेणिभीषणवदनोत्तरः उलसि
तविंशतिभुजाः वननिवेशः उलसितविंशतिभुजायवकाननंतस्यनिवेशः स्थानं प्रशपियादृषोरावणस्ताव
देवोक्तमात्र स्वभावोक्तिपयाजातिवस्तोऽदमुदाहरणं यथायमा लोकस्वमेकरकलितनिसिंघकलेकं भयादः
प्रागनिद्राकृतनिजबलाहानविधयः भुजामथाहुहिः किमिदमितिदावैरभिहिताः कतिव्रीडामौनं व्रतमिदं

आरतनितयोराणिभीषणवयणकरोऊरंगद्विउलसि अवीसभुयवणविणिविसोदप्रामुहोप
सो ४५ उपमानेनसादृश्यउपमेयस्ययत्रसा प्रत्ययाव्ययतुल्यार्थसमासैरुपमामता ५० ॥

भेजुः दितिभुजः १ आतीकयथासिद्धयाप्रणमत तदाशेषमदूरननिजब्बायासमाश्लिष्टं थावतिकीर्तितवा
लकः २ आदिप्रज्ञातमतऊयंतादिषेवमुदाहार्यं संप्रतिउपमामाह ४५ यत्रउपमेयस्यसुख्यस्यवस्तुनः
उमानेनदृष्टानेनसादृश्यसमानता सादृश्यं हिथा अधिधीयमानंप्रतीयमानंचसा प्रत्ययाव्ययतुल्यः
र्थसमासैर्वक्ष्यमाणैरुपमोक्ताविशेषानुपदानात् तत्राभिधीयमानसादृश्येउदाहरणमाह ५० ॥

३५

राजीमतीविभ्रममंदयागत्या राजदंसीवाचरति राजदंसायति अत्र प्रत्ययेनोपमायस्याश्राननं पूर्वमृगांक
मंडलमिव श्रीमत् श्रीलक्ष्मीः प्रोभावा अत्र इव पाह्वेनाययेनोपमा तस्या राजीमत्यानेत्रहयश्रियानीलोत्पला
निश्रुकरोति अत्रानुकरोति कियत्तत्पार्थवावकः ततः तत्पार्थन उपमायथा ऊंदान् अदंतीति ऊंदार्दं
तायस्याः सातां ऊंदार्दंती ऊंदसमानरदनामित्यर्थः अत्र बहुव्रीहिसमासेनोपमा अत्र प्रत्ययाव्ययेन

गत्या विभ्रममंदया प्रतिपदं याराजदंसायते यस्याः पूर्णमृगांक
मंडलमिव श्रीमत्सदेवाननं यस्याश्रानुकरोति नेत्रयुगलं नीलो
त्पलानि श्रिया तां ऊंदार्दंतीत्यजननजिनयती राजीमती पातुवः ५१

त्यार्थसमासेषु तर्हि दोषमेयं गत्यादिसादृश्यप्रभिधीयमानमेवास्ति नास्ति गम्यं बलात्कारेण किमपि
नृदंसायते गत्यानेत्रयुगलमनकरोति श्रिया इत्यादिकारणानि सर्वाणि काव्यमध्ये यवप्रभिरितानि
संतीति इदमभिधीयमानमुच्यते यत्र कारणानि काव्यमध्ये नोक्तानि किंतु स्वयमेवावयमा
नेन ज्ञायते तत्प्रतीयमानमुच्यते ५१ ॥

वा.
म. टी.
६.
५०

प्रतीयमानस्य उदाहरणं यथा यस्यां गङ्गा मत्पावदन्तं चंद्रवत् नेत्रे नीलोत्पल इव वर्तते ३४ यत्कविं बंद
सति यस्यां भुवोऽप्यथ न्यथ नुः पुष्पयन्वा कामदेवस्तस्यथ नुः अत्र तावत्केन गुणे सुखं चंद्रवत् प्रणेनो
क्तः गोष्ठः यत्कविं बंदकेन हसति सगुणः स्वमत्या प्रवतार्यः अत एतत् प्रतीयमानमुच्यते ३५ यत्कविं बंद
या देषु प्रत्यया व्ययतत्पार्थ समा सोपमाः कृमात ज्ञेया इत्यादि सर्वत्रावगंतव्यं ५२ हि सुभक्त तव

चंद्रवद्वदन्तस्यानेत्रे नीलोत्पले इव यत्कविं बंद सत्योष्ठः पुष्प
यन्वथ नु भुवो ५१ मयि भरियमाणसस निहृदो साग्रस्य सति
एवैव तत्र विरहे तीयसुहंसं ऊइयं सदगम सुप्रव ५३ ॥

विरहे तस्या सुखं संकुचितं यथा प्राणिनो विरहे ऊ सुदं संकोचं प्राप्नोति कीदृशस्य दोषा क इत्यदोषा
क इत्युभयोर्विषोषणमेतत् तथा मदभरितमानसस्यापि चंद्रपक्षे मग भरितमानसस्यापि
मानसयत्र मध्यं ते यं प्राणिनयवेति द्वयोपमा ऊ सुदं संकुचितमिति क्रियोपमा ५३ ॥

प्रत्यो न्योपमालंकारमाह तं वीतरागे निनेंद्रं नमत स्वरितदृक्तरं प्रयस्य मनश्च पारीरं प्रसन्नं प्र
रीरश्च मनः प्रसन्न ५४ क्रियाभेदा नाम न्योपमालंकारः देवदेव भव्या भवत्यादावेव भवत्यादा विवाश्रि-
ताः यथा भवत्यादौ प्राप्नीयेत तथा देराजन्यथा त्वं सेव्यसेतथा त्वं सेविष्येदं तथा वापिये भवत्यादा।
विवभवतः पादवाश्रिता ते भव्याः तयवाहुतं श्रियं तं भंते ५५ उपमेयप्रचुरोपमालंकारमाह देसखे।

तत्र मद्वीयराश्रानिणदमुदलियदवयकसायं न स मरणं वपारीरं मरणं पारीरं वसु प्रसन्नं
५६ ये देव भवतः पादो भवत्यादा विवाश्रिताः तेलभंते हुतां भव्याः श्रियं तं श्रवणा सुतीम् ५५
आलोकनं च वचनं च निगूढनं च यासां स्मरन् स्मृतवत्सरं संकृषास्व तासां किमंग पिशिता
सुपुरीषपात्रं गात्रं विचिंत्य सदृशं न निराकुलोसि ५६

यासां स्त्रीणां आलोकनं वचनं च निगूढनमा
लिंगनं च स्मृतवत्सरं स्मरन् संकृषां जातः देसखे प्रंगेतिको मलामं रणे तासां सदृशं पिशिता
सुपुरीषपात्रं मांसरुथिरश्रमेऽथ स्थानं गात्रं विचिंत्य किं न निराकुलोसि न समभावतोसि ५६॥

वा.
गम.टी.

४१

५१

उपमानप्रचुरोपमालंकारमाह जैनेश्वरीमूर्तिः चंद्रस्य कलेवकलंकसुक्तासुक्तावली ॥ ४० ॥
पन्नागुणयुक्ताकल्पता इव जगज्जयस्याभिमतंददानां ५० अथोपमालंकारद्वयस्याह बुधमर्थः ।
भिन्नलिंगवचनामिति विभिन्नलिंगो विभिन्नवचनांचोपमानं विवर्धति अतिदीर्घाधिकामिति अतिदी
ना अत्यधिकांचोपमानं निवर्धति विशेषमाह कापिलिङ्गभेदं मे निरे ५८ उदाहरणमाह हेसुभगत
कलेवचंद्रस्य कलंकसुक्तासुक्तावली वोरुगुणप्रयन्ता जगज्जयस्याभिमतंददानां जैनेश्वरी
कल्पतेवमूर्तिः ५० विभिन्नलिंगवचनां नातिदीर्घां च तां निवर्धति बुधाः कापिलि
ङ्गभेदं मे निरे ५८ हिममिव कीर्तिर्यवलाचंद्रकलेवातिनिर्मला वाचः धांक्ष्येव वदन्तां
वकीर्तिः हिममिव यवलेत्यत्र (नभश्च वक्ष्यते विप्रलम् ५९ ॥ कीर्तिः स्त्रीलिंगतं हिममिवेति न
पुंसकतं अत उपमानोपमेययोः लिंगभेदः तव वाचः चंद्रकलेव अतिनिर्मला वाचः इत्यत्र चंद्रं चंद्र
कलेत्यत्र एकतं अतो वचनभेदः तव दक्षदक्षता धांक्ष्येव वर्तते स्त्रीनोपमा यथा तव वक्षो नभश्च
विप्रलं अथोपमा यथा प्रमी उपमा दोषाः प्रयत्नतः कविना विचिंतनीया ५९ ॥

सुनीष्टदेवीवश्वात्यत्रप्रथिकोपमा तवप्रतापः खद्योतश्वादीनोपमसदोषाः हिममिवकीर्तिर्यवलाभ्यत्र
क्रियारहिताउपमादोषा सुनीष्टदेवीवश्वात्यत्रदीनाधिकोपमादोषाः ६. अथदीनविशेषणैरुपमेयोपमा
उपमेयोपमामाद शब्धिः समुद्रः प्राङ्गीवविसृष्टिवर्तते प्रांतभूत उभयोर्विशेषणमेतत्तत्तगति परं सफेनपि
३ः प्रोढोर्मिरिति विशेषणद्वयं समुद्रे लगति न त्वविस्मो अत उपमेय विशेषणानि सर्वाणि उपमानेन लगति

सुनीयंष्टदेवीवप्रत्यक्षाप्रतिभासते खद्योतश्च सर्वत्र प्रतापश्च विराजते ६. सफेनपि ३ः प्रोढो
र्मिरब्धिः प्राङ्गीव प्रांतभूत श्वातन्मदः करीवर्धन्विमुन्मानिववारिदः ६. सुखं चंद्रमिवालो.
कादेवाह्लादकरं तव ऊमुदंतिमुदात्तीणि दीणामिष्यात्संयदा मू ६॥

ततः सदोषमेतत् इत्यंनकार्यं तत् श्वातन्मदः करीगजः वर्धनवारिदश्च वर्तते इत्यत्र विमुन्मानिति विशेष
णं उपमेय करिणि न लगति किंतु वारिदे उपमान रूपं लगति अतः सदोषमेवमपिन कार्यं कापिलि
गभेदं च मे निरेकवयः इत्याद देदेवदेजनदीणामिष्यात्संयदाग्रदीणिमुदात्तवमुखं चंद्रमिवाह्लाद
करं प्रालोकांसुदंति इत्येवंतिरोषि ६॥

वा.
भ.टी
४२
४२

अथ समासमध्यस्थ उपमेयो यमालिङ्गभेदमाह सरोजदृष्टाः स्त्रियः सरोजनिजजीवितेश्च करजाग्रहतदात
पंक्तयः ऊपितस्मरप्रदितवारागवराजर्जराश्वसरोजदृष्टाः इत्यत्र सरोजप्रदो न पुंसकः दृष्टा
तिस्त्रीलिङ्गपदं न दोषाय ६३ अथ रूपके लिङ्गभेदं दर्शयति काचित्प्रवप्यनाथानायािकादोः कंदली

निजजीवितेश्च करजाग्रहतदातपंक्तयः पुष्पभिरेसरोज ऊपितस्मरप्रदितवारागवराज
र्जराश्वसरोजदृष्टाः ६३ दस्ताग्रविन्यस्तकपोलदेषामिषोमिलकंकराकुंडलश्री सिधे
चनेत्रसवदसुवारादोः कंदलीकाविदवप्यनाथा ६४ ॥

भुजकुंडलतां नेत्रसवदसुवारालोचननिर्गच्छदसुवाराजलेन सिधेच कीदृशी दस्ताग्रविन्यस्तो क
पोलदेषामेयस्यासा तथा मिषोमिलंती कंकराकुंडलयोः श्रीरूपके लिङ्गभेदोः कंदलीमिति रो
विशुलिङ्गमाहः कंदलीप्रदो स्त्रीलिङ्गो ऽवगंतव्यः रूपकलक्षणान्यतः ६४ ॥

अथप्रतिवस्तूपमायांवक्ष्यमाणानांलिंगभेदंदर्शयति बहुवीरोपियउवंशोअसावेकोनेमीसरोद्रुतोभवत्
केतकांनिखिलान्यपिदलानि किंसुरभीणिभवेति अत्रकेतकामितिलिंगभेदःसमाप्तउपमालंकारःअथ
रूपालंकारःउच्यते ६५ यत्रहयोरर्थयोसाधर्म्यात्सादृश्यादभिदाअभेदाभवेत् तद्रूपकंरूपकालंकारोभ

बहुवीरोअसावेकोयउवंशोद्रुतोभवत् किं
केतकांदलानिसुःसुरभीण्यखिलान्यपि ५६
रूपकंयत्रसाधर्म्यादर्थयोरभिदाभवेत् सम
स्तंवासमस्तंवाखंडंवाखंडमेववा ५७॥

वति तत्ररूपकंचतर्हसमस्तं समस्यंतंअसमस्यंतंखंडंवायत् रूपकंविशेषणोषुखंडंजायतेतत्रखंडमे
व वसरूपकेश्रवतार्यतेतदाखंडं अथयथाक्रमसुदाहरणानितेयानिसमस्यंतरूपकमाह ४६॥

वा.
म. टी.
४३
५३

निष्ठापिशाचीनिष्ठावपिशाचीनिष्ठापिशाचीमहंतिउत्कृष्टनिफेत्कृतानिउत्कृष्टनययवफेत्कृता
निउत्कृष्टनिफेत्कृतानि कीदृशीसाकीर्णविदिमग्रथकारतदेवालकाः कुटिलाः केशगतेः प्रातः
नातथानिवहाः तारायवग्रस्थिमरायोयसातथा निष्ठापिशाची उत्कृष्टनययवफेत्कृता.

कीर्णथकारालकशालमानानिवहतास्थिमराः कुतोपि निष्ठापिशाचीव्यवदथा
नामहंत्युत्कृष्टनिफेत्कृतानि ६ संसारयवकूपः सलिलानिवियज्जन्मडः खानि
इदथर्मयवरज्जः तस्मादुद्धरतिनिमग्नात् ६८

निश्चयादिइवशब्देनापिसादृश्यमेव ६ असमस्तं पृथग्विभक्त्या ज्ञेयं यथायवः संसारः कूपः
वियतिजन्मडः खानिथर्मयवरज्जः तस्मात्संसाररूपात्तनिमग्नान्प्राणिन उद्धरति अथपृथक् रवि
भक्तिभावात् असमस्तौदृषकालकारः एतत्समस्तसमस्तं उभयमपि हिंसा खंडं च तदेवाह ६८

४३

तद्वर्णनववर्णिनीवदनं चंद्रमसः नवरमणीमुखचंद्रस्य रसेन युगपत्मुखेनाथरं निययुः नयनेन रुविनि
ययुः नासिकया सुरभितं निययुः उत्प्रेक्षते प्राञ्जमिव यथा नासिकया प्राञ्जसुरभितं निपीयत इत्यर्थः अत्र वद
नं चंद्रमस इति रूपकालंकारमुखेनाथरं नयनेन रुविमित्यादिखंडकरणत्वं इदं रूपमिदं अञ्जमिवेति यमि
नीस्त्रीकमलगंधाभवत्येव अखंडमाह ६५ निष्ठाकर उदेति स्म कीटपाः ज्योत्स्नयः सकुलपर्वतां कुलावलसः

अथ रं मुखेन नयनेन रुवि सुरभितमाञ्जमिव नासिकया नवरवर्णिनीवदनं चंद्रमसस्त
रूपेण रसेन युगपन्निष्पुः ६५ ज्योत्स्नयाथवली कुर्वन्नुर्वी सकुलपर्वतां निष्ठावि
लासकमलमुदेति स्म निष्ठाकरः ७० अनुपाता विवादीनां वस्तुनः प्रतिवस्तुना
यत्र प्रतीयते साम्यं प्रतिवस्तूपमा तु सा ७१॥

द्वितां उर्वी पृष्ठीथवली कुर्वन् तथा निष्ठाया विलासकमलं एव चंद्रो निष्ठाया विलासकमलस्योदतो रं
उदं रूपकमेतत् समाप्तो रूपकालंकारः अथ प्रतिवस्तूपमा लंकारमाह ७० उवादीनां प्राज्ञानां अनु
पातो अकथने यत्र वस्तुनः प्रतिवस्तुना साम्यं समता प्रतीयते सा प्रतिवस्तूपमा ज्ञेया ७१॥

वा.
म.वी.
४४
५५

बहुवीरेण सावेको यद्वंशोद्भूतो भवत ॥ यथा बहुवीरे इत्यत्र स्वयमेवावतार्य उक्तः प्रतिवस्तु यमा लंकारः
अथ भ्रांतिमतमलंकारमाह यत्र तत्तत्त्वस्य अन्यवस्तुनः अन्यत्र कुत्रापि वस्तुनो निश्चयोजायेत निश्चयः स
भवति स भ्रांतिमान् अलंकारः कथितो लंकारदेदिभिः उदाहरणमाह ॥ हे प्रसतादिभ्रमपरिणामेति
तव वदने इदं हे मकमलमिति भ्रांत्या नियतति तव नयने इदं नीलोत्पलमिति भ्रांत्या नियतति तव हसि

वस्तुन्यन्यत्र कुत्रापि तत्त्वस्यान्यवस्तुनः निश्चयो यत्र जायेत भ्रांतिमान् सः स्मृतो यथा ॥ हे
मकमलंति वयसो नयसो नीलुत्पलंति पसेय किं कुसुमंति त्र हसि यनिवड इभ्रमपरिणामे
ली ॥ ४४ उक्तिर्यत्र प्रतीतिर्वा प्रतिषेधा यजायते आचक्षते तमाक्षेपमलंकारं बुधा यथा ॥ ५५ ॥

ते इदं कुसुममिति भ्रांत्या नियतति अत्र भ्रांतिमत्यलंकारे अंत्यक्रियादीपकं तेयं उक्तो भ्रांतिमान्
लंकारः अथाक्षेपालंकारस्य अवसरः ततस्तस्य लक्षणमाह ॥ यत्र उक्तिः अथवा प्रतीतिः प्रतिषे
धा यजायते बुधास्तमाक्षेपालंकारमाचक्षते ॥ ५५ ॥

यथेसुरादराणं यदि सः कर्णनरेन्द्रसूनुः जयसिंहदेवो राजा भूत तदा इंद्रेण किं यदि तस्य हि येंद्रः गर्जेदो दृश्य
ते तदा ये रावतेन किं यदि तस्य प्रतापो अलमत्यर्थं तपति तदा दंभो लिना वनेणालं पुर्यते यदि सा तस्य रीले
भे तदा स्वर्गोप्ययं सुरा यतत उदाहरणं उक्तिः साक्षादर्थप्रकाशने अत्र यदि कर्णनरेन्द्रसूनुस्तदा इंद्रेण किं मि
त्यादि साक्षादर्थप्रकाशने सर्वमप्यतिप्रतीता भ्रांत्योदाहरणं हि धाविधिपूर्वको निषेधपूर्वो विधिसुप्राक
इंद्रेण किं स यदि कर्णनरेन्द्रसूनुर्गैरावतेन किं मद्ये यदि तद्विपेंद्रः दंभो लिनाप्यलमलं यदि तस्य
तापः स्वर्गोप्ययं ननु मुधा यदि तस्य रीसा ०६ यस्यास्ति नरकक्रोडनिवासे रसिकं मनः
सोस्तु हिंसा न्तस्तेय तत्परः सुतरां जनः ००॥

विधिपूर्वकनिषेधे उदाहरणं ०६ यस्य जनस्य मनः नरकक्रोडनिवासे रसिकं भवति क्रोडउत्संगउच्यते
स जनः सुतरां मत्यर्थं हिंसा न्तस्तेय तत्परोस्तु भवतां अत्र तावत्प्रतीतिः अथो नरके गेता सदिंसादिकरो
विति विधिमा लोकापतावता हिंसादिकेनापि न कर्तव्यः इति प्रतीयमानो निषेधति परं साक्षात्पश्चात्
वन्न दृश्यमानो त्यर्थः अथ पञ्चाविधिपूर्वकनिषेधात्मिका प्रतीतिरवगंतव्या ००॥

धनदेवतः धनसंपत्तौ यत्नः यथाकदापि धनं ददति एवं कीर्तिं कुरुणा नो नरो रसा काहे वि धनं न ददातीति भा वः

वा.
म.टी.
४५
५५

अथ नियेयसर्वकं विधौ प्रतीतिरुच्यते ये कीर्तनं कृति ये च क्षणमपि कुरुणा नो नरो रसा काहे वि धनं न ददातीति भा वः
मयेपि धनं ददति यत्नं ददति अपि तु न ददतीत्यर्थः यत्तावता कीर्तनं मभिलषामः कुरुणा वक्तुं वेदितुं य
नमदवसरे देयमित्यर्थः अथ नियेयसर्वको विधिरवगंतव्यदेयमिति प्रतीयमानं नो यत्नः यत्तावता प्रतीति

इच्छंतियेण किंतिं कुरुणा खणं पिजेनेय ते धनं न कुरुणा
रादिंति यणं मरणं समयवे ॥ इदमेतदिदं वेति साम्या बुद्धिर्हि सं
प्रयः हेतुभिर्निश्चयः सोपि निश्चयान्तः स्मृतो यथा ॥

चिदते यथा वदुरिः स्वमत्या कल्पता नास्ति हेतौ तु किमपि न विद्यते तथा संप्रयत्नं कारमाह ॥ साम्या
तु समानभावात् एतत्तु इदं वा इत्ययं बुद्धिः हि निश्चितं संप्रयत्नं कारमाह ॥ यत्तावता संप्रयत्नं कारमाह ॥ यत्तावता संप्रयत्नं कारमाह ॥
स्यो जातः सोपि निश्चयान्तः संप्रयत्नं कारमाह संप्रयत्नं निश्चयलंकार इत्यर्थः उदाहरणमाह ॥

५५

देजयसिंदेवराजनभवत्याणिगतं कृपारां दृष्ट्वा कवीनां मतयः एवं संघायं विदधातीत्यर्थः किमेषः प्रति
पक्षलक्ष्याः केषापाशो न तद्वद्वा प्रयवा किमेष प्रतापानलधूमः केषापाशो पिकुलधूमो पिकुलः खरोपि
कृलः प्रतः संघायालंकारः संघायनिश्चयालंकारो दादराणामाह ८ सपषयदि ईदृशेति संघायः तदि किं

किं केषापाशः प्रतिपक्षलक्ष्या किं वा प्रतापानलधूमयः दृष्ट्वा भवत्याणिगतं कृपारां मेवं
कवीनां मतयः स्फुरेति ८ ईदृः सपषयदि किं न सहस्रमक्षणां लक्ष्मीपतिर्यदिकथं न चतुर्भु
जोसौ आस्यंदनधुजधृतो हरतामचूरः श्रीकर्णदेवन्तपसूनु रयं रणाये ८१॥

प्रक्षणां नेशणां सहस्रं नास्ति तदानभवतीदृः इति निश्चयः यदिलक्ष्मीपतिस्तदा कथं नासौ चतुर्भुजः आः
तांत प्रयं रणाये कर्णदेवन्तपसूनु रयसिंदः कीटपाः स्यंदनस्य रयस्य धुजे धृत उदर उक्तदस्ता प्रचूरः
ऊऊटो येन सतथा समासा संघायालंकारः संघायनिश्चयालंकारश्च समासः ८१॥

वा.
म.टी.
४६
५६

अथ तदर्थं सांख्यिकानामाह यत्र कियया स्वतदर्थयोः स्वार्थतदर्थयो रन्वयव्यापनं कियते अन्वयः परस्परं
रयो ग्य गुणानां संसर्गस्य व्यापनं विधीयते तदृष्टांतः अलंकारमिति मनीषिणो बुधाः प्राहुः ८२ उदा
हरणमाह दूरीकरणानि गुराश्च नरतीनां हृदस्त्रीणां ऊचयुग्मं इति कथयन् परिहरति निर्मला-

अन्वयव्यापनं यत्र कियया स्वतदर्थयोः तदृष्टांतमिति
प्राहु रलंकारं मनीषिणः ८२ पतितानां संसर्गं त्यजंति हरेण निर्म
ला गुरिनः इति कथयन् नरतीनां हारः परिहरति ऊचयुगल
म् ८३॥

गुरिनः पतितानां संसर्गं हरेण त्यजंति तथा ये ये गुरिनो निर्मलाश्च ते पतितसंसर्गं त्यजंति यथा
हार इत्येषोऽत्र व्याख्यातृष्टांतः अन्वयव्यापनं सादृश्यमिति च परस्परयोः स्वार्थतदर्थयो रित्यर्थः व्यति

१८ माह ८३॥
४६

यत्र हयोः संसिद्धसाम्ययोः संसिद्धसाम्यं ययोस्तौ तयोः संसिद्धसाम्ययोः केन विदुर्मैरा केन विदुः नैकत
राधिकं एकतरस्याधिकता भवति सव्यतिरेकालंकारः उदाहरणमाह ८४ जयसिंहदेवपृष्ठीयतेः स्त

केन विद्यत्रयर्मैरा हयोः संसिद्धसाम्ययोः भवत्येकतराधिसंव्यतिरेकः स उच्यते ८४ ॥
अस्त्वस्त्योरुषगुणात् जयसिंहदेवपृष्ठीयतेः स्त गयतेश्च समानभामानभावः किं ते कतः
प्रतिभटाः समरं विदुः सद्यो विप्रंति वनमन्यमणं कमानाः ८५ नैतदेतदिदं सैतदित्यप
हवएवकं उच्यते यत्र सादृश्यादपह्नुतिरियं यथा ८६ ॥

गयतेश्च योरुषगुणात् समानभा वास्तु किं ते कतो
जयसिंहदेवात् समरं त्यक्त्वा प्रतिभटाः वैरिणः सद्यो वनं विप्रंति अन्यसिंहं अणं कमानः यताव
तासिंहाभयादपिराजोभीरधिकतराधिकां ८५ पदुतिमाह अवगंतव्या उदाहरणमाह ८६ ॥

वा.
म. टी.
४०
५४

अथकारस्यापह्वंविधाचरेणस्यापनापवा अयद्वुतित्त्ययोगितालंकारमाह ८० यत्रतुल्यैककाल-
क्रियाकरणभूतया उदाहरणमाह ८८ हेजिनतमसापापेनयत्नेऽथकारेणतुल्यमानानांसाधुवर्त्म-
नांप्रकाशनायप्रभुतातवास्ति अथवाभानोरस्ति अत्रोपमेयंजिनउपमानभानुःउपमेयंउपमानेनसमी-

नेतन्निष्पायांसितसूच्यभेदमंथीकृतालोकनमंथकारं निष्पागमेप्रस्थितपंचवाणसेनास-
मुत्थापितयषरेणः ८० उपमेयंसमीकर्तुमुपमानेनयोज्यते तुल्यैककालक्रियायत्र
सातुल्ययोगिता ८८ तमसातुल्यमानानांलोकेस्मिन्साधुवर्त्मनां प्रकाशनायप्रभुता
भानोस्तवचट्टप्रयते ८५ कल्पनाकाविदौचित्यायार्थस्यसतोन्वया योतितेवादिभिः
पाह्यैरुत्प्रेक्षासास्त्रतायथा ९० ॥

कृतंट्टप्रयते क्रियाद्वयोरपित्त्यापकाली अत्रकर्मणुक्तोवर्तमानकालोस्ति उत्प्रेक्षालंकारमाह ८
यत्रसतोयथा यत्रसतोविद्यमानस्यार्थस्यौचित्यात्तयोग्यत्वात् अन्यकाचित्वादिभिःपाह्यैर्घोततेकल्प

॥

५

॥

४०

चंद्ररुचिप्ररोहाः चंद्रकिरणं ऊगः नभस्तले किंचिदिव प्रत्यमात्रं यथा भवति प्रतिष्ठारेजिरेन वोदय.
त्वात् उत्प्रेक्षते प्रमोदात् जगद्विलितादसतोदास्यं ऊर्वतो धांत निष्ठावरस्यां थकाररक्षसः दंताश्च व
दिभिः प्राहेभ्यो दिग्रहात् यथा संखे भुवमस्ये नूतं प्रायश्चिदादिप्रायः यथा जाने पांके भुवमस्ये यथा ख

नभःस्तले किंचिदिव प्रविष्टाश्च कासिरे चंद्ररुचिप्ररोहाः जगद्विलितादसतः प्र
मोदादंताश्च धांत निष्ठावरस्य ॥ उक्तसिद्धार्थमन्यार्थन्यासो व्यासो युरः स
२ः कथ्यते र्थांतरन्यासः स्मिष्टो स्मिष्टश्च सहिधा ॥ २॥

तु वतैव वानतुश्वापीति नु प्राप्ता उत्प्रेक्षा रूपकं विडः अथार्थांतरन्यासालंकारमाह ॥ युरः उक्त
सिद्धार्थं युरः सरोन्यार्थन्यासो विधीयते सार्थांतरन्यासः कथ्यते सहिधा स्मिष्टो स्मिष्टश्च स्मिष्टः
स्मिष्टसहितः प्रस्मिष्टः स्मिष्टरहितः ॥ २॥

नः
४८
५४

वधूनां मयपानात् अस्मिता ब्रभासानां नीलोत्पलभासां प्रक्षणां मेराणां प्रोभातं रक्ततावभूवत् पुनर्गिरं
अर्थः परप्रकारो वभूवविपरीतो जात इत्यर्थः अत्र मध्यवानपाशराणां रक्तं प्रकृतं तस्य उक्तं स्य सिद्धि
यं स्याद्येनार्थं पुनरर्थोत्तरन्यासः सुरानुभावोदि निश्चितं प्रविश्य नीयः सुसंदर्भो सरिरावातं थाकेना
पिट्टं मयपानान्नेयोरक्तत्वं किं जायेत तव वा चिंत्य नीयोदिसुरानुभावः इत्यर्थोत्तरन्यासेन रक्तत्वसि

प्रोभात्त्वमक्षरामसिता ब्रभासां गिरां प्रचारस्त परप्रकारः वभूवपानान्मधुमो वधूनां मवि
त्यनीयोदिसुरानुभावः ॥३॥ सुसंदर्भैः कंयिता ऊंजराणां पुष्पोत्सर्गपादपाश्चात्तुः स
व्याकाराः किं प्रयच्छंति किं विक्रान्ताया वन्नोदुतैर्वीतशोकं ॥४॥

हिः पवस्त्रिष्टायंति रन्यासालंकारास्त्रिष्टमाह ॥३॥ पादपाः वृक्षाः ऊंजराणां सुसंदर्भैः कंयिताः सं
तः चारुपुष्पोत्सर्गवक्रुः स व्याकारा उदुतैः वीतशोकं यथा भवति या वन्नाकांताः तावत् किंचित्प्रय
ति सुप्रभातनपदद्वयउक्तं स्यायेत तपदद्वयेनान्यार्थन्यासरूपेण सिद्धिः कथिता ॥४॥

वक्तुमिष्टस्यभारितमारब्धस्यप्रथमप्रतीतिजननेक्षमं प्रतीतेरुत्पादसमर्थं सथर्मसदृशं अन्यदस्तु यथेयते
इयं समासोक्तिर्भवति उदाहरणमाह १५ हेमयुक्तरूपोक्तं माऊरु करीरुदुमस्य ऊसमेषु विचरति वक्तुमि
ष्टार्थः अस्य प्रतीतिजननेक्षमं सदृशमन्यदस्तु इदं चुरिति वितर्ककथं सामालतीमिलति एतावता मा

उच्यते वक्तुमिष्टस्य प्रतीतिजननेक्षमं सथर्मयत्र वस्तुन्यत्समासोक्तिरियं यथा १५ मयु
करमाऊरुप्रोक्तं विचर करीरुदुमस्य ऊसमेषु च न तद्दिनपातदलिता कथं न सामाल
तीमिलति १६ विनाकारणसद्भावयत्र कार्यस्य दर्शनम् नैसर्गिकशरणोत्कर्षभावना

लतीनास्तिकरीरऊसमेषु भावेन देभ्रमर विचर अत्र । साविभावना १७ ॥
हयोरपि पुष्पत्वात् सादृश्यं विभेदित्वात् अन्यत् कीटशीमालती च न तद्दिनपादेर्दलिता
ज्वलिता यदि सामालती च न तलिनपातदलिता जाता तदा किं मिलति १६ यत्र कारणसद्भाववि
नानैसर्गिकशरणोत्कर्षभावना कार्यस्य दर्शनं दृश्यते साविभावनामता उदाहरणं १७ ॥

वा.
गम.दी.
४५
५७

अत्र विहता कार्यकारणान्तरमध्ययनं कार्यकारणविनापि सदृशं नैव जातं एवं पदद्वयेपि भावनीयं
उक्तो विभावनालंकारः १८ अत्र आदिमध्यांतवर्तियकपदार्थेन क्रियाद्वयेण वाक्यस्यार्थसंगतिर्जाये
ततदीपकमुक्तं १९ हे स्वामिन् दिव्या कापो गंधर्वास्तव पावनं यथा नृपः किन्नराः ऊलावलकंदरेषु

अनन्ययनविहंगो निर्द्वयपरमेश्वरः अनलंकारसुभगाः पांतु पुष्पान् जिनेश्वराः १८ आदि
मध्यांतवर्त्येकपदार्थेनार्थसंगतिः वाक्यस्य यत्र जायेत तदुक्तं दीपकं यथा १९ नृपस्तव दिवि
स्वामिन् गंधर्वापावनं यथाः किन्नराश्च ऊलादीणां कंदरेषु मुहुर्यदा १०० विराजंते तमिस्राणि
द्योतंते दिवितारकाः विभांति कुसुदश्रेण्यः प्रोभंते निशि दीपकाः १ वस्तुनो वक्तुमुक्तं समसंभा

नृपः मुहुर्यदा १०० अयं उच्यते वंदत्यतिशयात् अतमलंकारं बुधायथा १ इदं अत्राद्येकपदार्थेन नृपः
इदं वाक्यस्य संगतिर्यासा १०० यवमध्यांतयो रपि सर्वत्र यथा विराजतीत्यादि अत्र पृथक् क्रियाव्यति
रेकपदवपदार्थभेदः निशीत्येतत्कारकदीपकं १ यद्वस्तुन उक्तं यवक्तुं असंभा अयं उच्यते सोतिशयालंकारः

२॥ ४५

देहितीपातदारितारितरुणीषसितानिलेनसासवातेनमदोदधिषुसंमूर्द्धितोर्मिषुउत्पन्नकलोलेषुसत्तु
तमध्येत्तुदंतोचलंतोगिरयस्तेषांपरस्परसंगसंगसंगस्तस्यचोरावेर्निद्राप्रपयाति अतीवपुत्रीणांसासा
निलस्यातिप्रयवर्णाइतिसंघायालंकारः यदियोगेअतिप्रयालंकारमाद ३ यदियवर्तपर्वतशिखरसि

तदारितारितरुणीषसितानिलेनसंमूर्द्धितोर्मिषुमदोदधिषुदितीया अंतर्लुटद्विरिय
रस्परसंगसंगचोरावेर्मुंरिपोरपयातिनिद्रा ३ एकदंशानिसमस्युयदिच्छाणिपर्वते
तदोपमीयतेपार्श्वमूर्धिसमफणाःफणी ४ यत्रोत्पादयताःकिंचिदर्थकतःप्रकाशयते
तद्योग्यतापुक्तिरसौदेवरुक्तोबुधैर्यथा ५॥

यकंदंशानिसमच्छाणिभवन्ति तदासमफणोफणीपार्श्वमूर्धिसमीयते अत्रफणिनोऽतिप्रय
मुक्तायकोदंशेयेषुछत्रेषुतान्येकदंशानि ४ कतःपुरुषस्यकंचिदर्थमुत्पादयः यत्रतद्योग्यतापुक्तिः
तस्यार्थस्ययायोग्यतापुक्तिःप्रकाशयतेसदेवरलंकारः ५॥

वा.
भ.टी.
५.
50

बालकयोवनसमयोन्मतासतीनायस्यभर्तुर्विरहेणसमीकंवाभ्यंतरचोलयन्मधुरस्वरंगीतंकरोति कंटा-
भ्यंतरयवचोलनेगीतंलज्जयाबद्धिप्रकटयतीत्यर्थः अत्रकर्तृकंविदर्थमुत्पादयतः इतिकर्तृरूपायावालि-
कायागीतमिति उत्पादितोर्थः तस्ययोग्यताशुक्तिः नायस्यविरहः योवनसमयोन्मतावगीतस्यहेतुकारण-
मेतत् इतिगार्थः ६ मृगांकोविषसोदरः चंद्रविषयोरेकत्रउत्पत्तिवात् कृतंतदिशाम्रागतः यवनः शिख-

नवरासमउन्मतातताविरहराऊणइनादस कंटाभितरचोलिरमदुरसरंवालियागीयं ६
विषसोयरोमयंकौकयंतप्रासाइआगवोर्यवरिणजार्पलासोसिद्धीतयहियमारितितेइदि ०
अतत्परतयायत्रजल्पमानेनवस्तुना विवदितंप्रतीयेतयर्थायोक्तिरियंयथा ८॥

रीवृक्षोजातिपलाशः यतेत्रयोविषयिकाननेइदानीमारयंति यत्रमरणस्यहेतुरमी यकोविषसोदरः
अन्योयमाशनिवासीयवनः अपरस्तपलाशः यक्षेपलाशोवृक्षः ० यर्थायेणव्यंगेनवचनंउक्तिः पर्यायो-
क्तिः यत्रविवदितंवक्तुमिष्टंअतत्परतयानविवदितं परतयाजल्पमानेनवस्तुतार्थंप्रतीयेतइयंपर्यायोक्तिः ८॥

५०

देप्रभोमन्त्राणामेव तस्यैव वादनिवृत्तस्य रिपुपुत्रं धिजनस्य वदेयः आसीत् एको वादसमूहः खुरैव दु-
ल्लरेण तत्तिवकारं मन्यो यो वा जना वत पुनरस्तु जलैस्तारेण तत्ति संजहार अत्र विवक्षितो हेयो प्रस-
ज्यमानेनार्थनरेण नाजलेन वप्रतीतिः न विवक्षितो परतया याता भवता रिपवो मारिता इत्येत

तस्यैव वादनिवृत्तस्य महाद्वेषु हेयः प्रभोरिपुपुत्रं धिजनस्य वासीत् एकः खुरैर्वदुल-
लेण तत्तिवकारतां संजहार पुनरस्तु जलैर्दयः ५ कारणांतरसंपत्तिर्देवादारं भयव-
दि यत्र कार्यस्य जायेत तज्जायेत समाहितं ६ मनस्विनी वल्लभवेष्टमंगलमुक्तादिता-
या वदभून्निपाया तावन्नवांभो यथीरनादप्रवाधितः सोयशिरा वीचुक्ल ११॥

तस्यैव प्रतीयेत सा प्रतवरा ५ यत्र कार्यस्यारंभे एवं देवा कारणांतरसंपत्तिर्जायेत तत्समाहितं जायेत
६ मनस्विनी निपाया वल्लभवेष्टमंगलमुक्तादिता भूता वन्नवांभो यथीरनादप्रवाधितः सोयशिरा वीचु-
क्ल शिमूरः वुक्ल केका चकार कांतदृग्मनं कार्यारंभः पुरस्तात्प्रेरकः शिलिशहः कारणांतरसंपत्तिः ११॥

यथार्थस्य सदृशो न प्रसदृशो न वा प्रर्थेन परिवर्तनं परिवर्तमानायते प्रसौपरिहृतिर्मता यथे सुदाहरणं ११ हे
भक्तः सदृशतिवर्गः तव वैरिसमूहः स्युः रत्नदीपानिष्टुहासिमुक्तागुदासुषोतेकीटपासुगुदासुप्रतर्गतव्या
सुषुम्णा मणीनां मध्यस्थसंपकणमणीनां प्रभाभिरुद्भासितभूषप्रप्रसदृशार्थेनार्थस्य परावर्तमाह

परिवर्तनमर्थेन सदृशसदृशेन वा जायते र्थस्य यत्र सौ परिहृतिर्मता यथा १२ अंतर्गतव्यालफ
 गामरानां प्रभासिरुद्भासितभूभर्तः स्युरत्यदीपाणि गृहाणि मुक्ता गृहाः सपोते तदरातिव
 र्गः १३ दत्त्वापहारे विपुषा र्थि वानां जगद्भ्यः संपत्तिर्जीवितव्यं पुंगारभंगी च तदंगानां
 मादाय हः खामिददो सदेव १४ यत्रोक्ता नां पदार्थानां मर्थः संबंधिनः पुनः कमेण ते

१३ यः संपत्तिसंग्रामेरिषु पार्थिनां प्रहारादत्वा (नवध्वंते संघासांख्यमुच्यते १५॥
जीवितव्यं न ग्राह तदेगनां संग्रामं भंगीमादाय सदेवदः खामिददो अत्र दत्तप्रहारः पृथीते वजी
व्यतव्यं पृथीता संग्रामं भंगी दत्तं च तस्मादः खड्गस्य सदेवदो नाथिनाभ्यस्य परावर्तो जातः १४ यत्र
तानां पराधानां संबंधि नोद्यः पुनस्तेन क्रमेण बध्यंते योज्यं ते ततः यथासंख्यं उच्यते १५॥

प्रदमेवममेमउभुजलतिकाभ्यांशोणिमानंदयत्पारक्तंविभ्रत्याचरणकमलभासांचारुणाग्राननेन
यथाकमंविमकिसलयानियमानिप्रातलक्ष्मीणिगुणानिप्रतपवतानिवैरात अंगेतापंविशदविपदित
वात विशदिणीवर्णनमेतत् पषयथासंख्यालंकारः १६ यत्रकेनचित् अनोवित्येन अनवसरतयाव

मउभुजलतिकाभ्यांशोणिमानंदयत्पारक्तंविभ्रत्याचरणकमलभासांचारुणाग्राननेन विम
किसलयपमान्यातलक्ष्मीणिमन्ये विशदविपदिवैरातन्वतेतापमंगे १६ वस्तुनो
यत्रसंबंधमनोवित्येनकेनचित् असंभाव्यंवदेहतातमाहुर्विषमंयथा १७ केदंत
ववपुर्वत्सेकदलीगर्भकोमलं कायंराजीमतिकेप्रादायीव्रतपरिश्रदः १८ ॥

स्तनः पदार्थस्यसंबंधंअसंभाव्यंवक्तावदेत् कवयस्तुविषमालंकारमाहुः यथाउदाहरणार्थः १७
देवत्सीराजमतिकदलीगर्भकोमलंकुडंतववपुःकायंचक्लेप्रादायीव्रतपरिश्रदः अत्रसुकोमल
स्यतववपुषोदीक्षाअनुविता दीक्षासंबंधःतवासंभाव्यंकथंवदसि प्रदीप्तामिदीक्षा मिति विषमालंका

॥ १८ ॥

वा.
म. टी.
५१

५२

अत्र हेतोः काभास्यतज्जन्मप्राप्तितां कार्योत्पत्तिशक्तितां वक्तुं कार्यकारणयोः सहसमुत्पत्तिकथासमका
लत्वादनवार्ताभवति सासदोक्तिर्भवेत् ॥ असौ श्रीमान्वीरः कोदंडं धनुर्विहिषां यथासासदप्रादत्ते संप्रा
मेविहिषां मदेन सह नमयति विहिषां प्रिया लक्ष्म्या सह प्रोभया वा कोदंडं कर्षति अत्र यथाः प्रादत्ते यथाः

सदोक्तिः साभवेयत्र कार्यकारणयोः सह समुत्पत्तिः कथाहेतोः वक्तुं तज्जन्मप्राक्तनां ॥ प्रा
दत्ते सह यथासा नमयति साहं मदेन संप्रा मे सह विहिषां प्रिया सो कोदंडं कर्षति श्रीमान्
२० प्रापाते दिविरुद्धं यत्र वा को न तत्ततः प्राहार्थकृतमाभाति सविरोधः स्ततो यथा २१

तिकार्यकोदंडप्रहरणं लयप्रोप्रहरणकारणकारणस्य कोदंडस्य तज्जनकार्योत्पत्तौ यप्रोप्रहरण
द्वयाय प्राक्तनास्ति यवंच सर्वत्र योजनास्वमत्याकर्तव्येति २० यत्र वा को प्रायति प्रारंभे प्राब्दा
यकृतं विरुद्धं प्राभाति परंतवतो नाभाति सविरोधः स्ततः २१ ॥

उदाहरणमाह कोपिजिसुर्जयनशीलः तेन केन वित्सुरुषेण प्रत्यर्थिषु वैरिषु प्रतिरणं स्रव लितेषु रणं रणं
प्रतिस्रव लितेषु संज्ञा मवाप्य पुनरेव पुपुथे पुद्वकार कीटो न तेन सुवर्मणा पिड्वारवाण निवहेन वारणा
कवच उच्यते वर्मापि कवच यवसु एवर्मा यस्य स सुवर्मा उष्टाचारवाणस्य कवचस्य निवहे यस्य उर्वारवाण
निवहः यः सुवर्मा स उर्वारवाणः कथं भवति इति विरोधं दर्शयित्वा न तत्त्वत इत्याह वारण निवहेन उर्वारो

उर्वारवाण निवहेन सुवर्मणा पिलोको तत्रान्वय भुजापि च धीवरेण प्रत्यर्थिषु प्रतिरणं स्रव
लितेषु तेन संज्ञा मवाप्य पुपुथे पुनरेव जित्सुः ॥ येन क्रांतं सिंहसनम रिभूभृच्छिरांसि वि
नतानि क्षिप्ता युधि शरपंक्तिः कीर्तिर्याता दिगंतेषु ॥

वारणस्य निवहे यस्य सः तेन तत्र
लोको तत्रान्वय भुजापि धीवरेण यो लोको तत्रान्वय भूः सकथं धीवरः धीवरो मतिप्रधान इत्यर्थः यय
शब्दकृतो विरोधो लंकारः प्रथार्थकृत विरोधमाह ॥ येन राज्ञा क्रांतं सिंहसनं विनतानि शरिभूया
लशिरांसि प्रहे विरोधः चंपितमन्यत वनितं वात्यत तथा युधि क्षिप्ता शरपंक्तिः दिगंतेषु कीर्तिर्याता ॥

वा.
म. टी.

५३
५३

संसारोपि हि विरोधालंकारः अत्र प्रस्तुतार्थस्य उक्तं प्रयोजनं यत्प्रसक्तं विद्मः संभवति बुद्धेः सोऽव
संसारलंकारः प्रोक्तः २४ २५ यत्र निधिरिति तात्परात् ततः सारं सारं निर्द्धारयते यथा प्राप्तिः यथा प्राप्तिः

यत्रार्थोत्तरं उक्तं संभवत्युपलक्षणं प्रस्तुतार्थस्य सप्रोक्तो बुद्धेः वसरो यथा २४ स एव
निश्चयानंदः स्वच्छेदतमविक्रमः येन नक्तं चरः सोऽपि पुद्गे च वरको जितः २५ यत्र निधिरिति
रितात्परात् सारं सारं ततस्ततः निधिरिति यथा प्राप्तिः तत्सारमिति कथ्यते २६ संसारे
मानुषं सारं मानुष्यके च कौलीन्यं कौलीन्येथमित्यंथमिते चापि सदयते २७ यदेतैरेव
भिन्नैर्वाक्यैर्वक्तैकमेव हि अनेकमर्थं यत्र सोऽस्मै यत्प्रयोजनं २८ ॥

सः सारलंकारः २६ २७ यत्र एकमेव वाक्यं तैरेव यदैर्भिन्नैर्वापदैः अनेकमर्थं वक्ति अस्मै सारलंकारः उच्यते २

८॥

५३

यस्यराजो नृपस्य उदयेक्षोभमवाप्यकिलेति श्रूयते सिंधुनाथः सिंधुदेशाधिपौ वेलासंगुलच्छेदादिकं जग्रा
दतशतांशुदीनवान् इत्यर्थः कीदृशस्य प्रसंतापकरैः करैः प्रजानां समंतात् श्रानंदमुल्लासयतः वदेयतः प्र
थमेषः यस्यराजः चंद्रस्योदयेक्षोभमवाप्यसिंधुनाथः समुद्रो वेलां सर्यादां जग्रादप्रीतकरैः करैः किरणै
र्लोकानां समंतात् दर्पमुत्पादयतः तैरेव यदैरेषोऽप्यलंकारः २५ चित्रं यो राजचंद्रः निशांतं प्र

श्रानंदमुल्लासयतः समंतात् करैः संतापकरैः प्रजानां यस्योदयेक्षोभमवाप्यराजो जग्राद
वेलां किल सिंधुनाथः २५ ऊर्वन् ऊर्वल यो ह्लासं रम्यां भोजप्रियं दशन रेजे राजापि
यच्चित्रं निशांतं कांतिमतया ३॥

भाते कांतिमतया कांतिमतेन राज किं ऊर्वन् ऊर्वल यो ह्लासं ऊर्वन् रम्यां भोजप्रियं रम्यकमलप्रोभां
दशन प्रेषमाद यो राजानृपः निशांतं श्रंतः पुरे कांतिमतया राज ऊर्वल यो ह्लासं भूवलयो ह्लासं ऊ
र्वन् रम्यां प्रोभमानां भोजप्रियं भोजराजलक्ष्मीदशन शृङ्गान् पथभिन्नपदैः प्रेषालंकारः ३॥

वा.
म. दी.
५४
५४

अत्युत्कृष्टसुचयालंकारमाह यत्र कवित्वे प्रनेकेषां अत्युत्कृष्टानां अत्युत्तमानां अत्यपहृष्टानामतिम
धमानां वा वस्तूनां यदा र्थानामेकत्र निबन्धनं युक्तं प्रथमं नियोजनमित्येकार्थयुतं तं समुच्चयं वदन्ति ३१
सर्वोत्तममणदिलपादकं पुरं तस्मिन् वनिपतिकर्णदेवन्तपसूनुः श्रीजयसिंहदेवः सोऽपि सर्वोत्तम
एकत्र यत्र वस्तूनामनेकेषां निबन्धनं अत्युत्कृष्टापहृष्टानां तं वदन्ति समुच्चयं ३२ अणदिलपाद
कं पुरं मवनिपतिः कर्णदेवन्तपसूनुः श्रीकलपानामथेयकरीवरत्नानि जगतीद ३३
ग्रामे वासीनायको निर्विवेकः कौटिल्यानामेकपात्रं कलत्रं नित्यं रोगः पारवप्रयं च पुंसां
मेतत्सर्वं जीवतामेव मृत्युः ३४ प्रप्रांसाक्रियते यत्र प्रस्तुतस्यापि वस्तुनः अप्रस्तुतप्र
प्रांसात्तामाहुः कृतधियो यथा ३५ ॥

भूपालेषु तस्य च श्रीकलपानामथेयः करीगजः ३६ जगति यत्तानि श्रीशिरत्नानि अत्यपहृष्टा
लंकारमाह ३७ ग्रामे वासीनायको नित्यं रोगः पारवप्रयं च पुंसां
मेतत्सर्वं जीवतामेव मृत्युः ३८ प्रप्रांसाक्रियते यत्र प्रस्तुतस्यापि वस्तुनः अप्रस्तुतप्र
प्रांसात्तामाहुः कृतधियो यथा ३९ ॥

कोपिः खीविंतातः सनयतिः संतोषसारं दृष्ट्वा यवमुवाच यत्र तेन उः खिणा भिक्षुप्रशंसा प्रतीवशरब्धाका
पिनास्ति परं उः खदग्यः एवं विचारयामास इति प्रप्रस्तुतप्रशंसा ज्ञेया ३५ पूर्वपूर्वार्थवैशिष्ट्यनिष्ठानां पा
श्चात्पापविशिष्टतया तत्पराणां प्रार्थानां चारवना उत्तरोत्तरं सायकावलीमता कथिता ३६ देशः सम

स्वेयं विदरति स्वेयं प्रोते स्वेयं च जल्पति भिक्षुरेकः सखीलोके राजचौरभयोन्जितः ३५ पूर्वपूर्
वार्थवैशिष्ट्यनिष्ठानामुत्तरोत्तरं प्रार्थानां चारवना बुधैरेकावलीमता ३६ देशः समदु
नगरो नगराणि च सप्तभूमिनिलयानि निलया सलीललललललनाश्चात्यंतकमनी
याः ३७ प्रत्यक्षाह्लिंगतो यत्र कालवित्तयवर्तिनः लिङ्गिने भवति ज्ञानमनुमानं तदुच्यते

इतनगोश्यामुदाहरणं ३७ यत्र प्रत्यक्षाह्लिंगतः कालवित्तयवर्तिनो लिङ्गिने नो
ज्ञानं भवति तदनुमानमुच्यते यथा धूपो लिङ्गं लिङ्गीचाग्निः लिङ्गधूमस्य दर्शनात् लिङ्गो रश्मिरनुमी
यते प्रनयारीत्या सर्वत्र ज्ञातव्यं एतदनुमानं भवति ३८ ॥

वा.
म.टी.
५५

55

नूनंविभोर्नित्याभिषेकांभसानयस्तदाभूवन्नग्रन्यथा यतासुनदीपुजनःस्नानेनकथंपुष्ट्यति नदीस्ना-
नेनपुष्टियेतन्न लिङ्गंलिङ्गीविभोरभिषेकांभसानयस्तदाभूवन्नितिपक्षप्रतीतानुमानालंकारः ३५ जंभ
सु ३३ःसम्पत्कुरुभृदिकर्तृवृत्तिक तस्यान्योतिस्तेजोयथापुष्पेनविजृम्भते अदमेवमन्ये देसरिव
नःसतापकारोनिष्ठाकरः उदेष्टीत्येतत् विरहिण्यांसरसुरप्रेतकपक्षमविष्णानुमानालंकारः ४० ॥

नूनंनयस्तदाभूवन्नभिषेकांभसाविभोः अन्यथाकथमेतासुजनःस्नानेनपुष्ट्यति ३५ जंभ
भिक्षुकभिक्षोतिर्यथापुष्पेविजृम्भते उदेष्टीतिथामन्येखलःसरिवनिष्ठाकरः ४० सुख-
प्रभावायितकांतिरस्यादोषाकरःकिंकरतांविभर्ति तलोचनश्रीहृतिसापराधान्यज्ञा
दोषाकारःचंद्रःप्रस्थानायिकायाकिंकरतांवि (निनोचेत्किमयंक्षिणोति ४१ ॥ भर्तिकर्मकरता
याति कीदृशेसुखप्रभावायितकांतिःनोचेत् यदिनेतिचंद्रःतलोचनश्रीहृतिसापराधानि तासंलो-
चनप्रभावाद्दृष्टानिसापराधानिकमलानि किंक्षिणोतिसंकोचयति अन्येषुसंवकोतिजायिपत्येव
राधिकारणमन्यसक्तोसत्यांनहेतइत्यर्थः यस्यवर्तमानानुमानालंकारोराज्ञातव्यः ४१ ॥

५५

यत्र क्वचित्किंविताधारणं वस्तु एकत्र अन्यत्र तन्निहत्येति प्रतीपाद्यते यद्वस्तु एकत्र एकस्मिन् स्थाने भवति
अन्यत्र चोरिका नास्ति यत्र पुवानः कृतरोषात् वधूजनात् विभुः नान्यत्र भयं कस्यापीत्यर्थः ४३ यत्र प्रश्ने
१॥ तन्निहती भवति सापरिसंख्या समुच्यते ४२ यत्र पुत्रे वा पुः परं केवलं पौरसौरभसं पदं चोरः अन्यत्र ॥

यत्र साधारणं किंविदेकत्र प्रतीपाद्यते अन्यत्र तन्निहत्येति सापरिसंख्या व्युत्पद्यते बुधेः ४३ यत्र वा।
पुः परं चोरः पौरसौरभसं पदं पुवानश्च कृतकोपादेव विभुर्वधूजनात् ४३ प्रश्ने यत्रोत्तरं
व्यक्तं गूढं वाप्यथ बोधयम् प्रश्नोत्तरं तथोक्तानां संसर्गसंकरं विदुः ४४ अस्मिन् प्रारंभं
सारसागरे मज्जतां सतां किं समालंबनं साधारणगद्गेषपरिज्ञयः ४५॥

उत्तरं व्यक्तं गूढं वापि अथ वा उभयं व्यक्तं गूढात्मकं एतत्प्रश्नोत्तरं ज्ञेयं यत्र यथोक्तानां शब्दानां मलंका
राणां सुक्तानां मेकत्र एकद्वयादिसंसर्गभरणं संसर्गालंकारो ज्ञेयः प्रश्नोत्तरौ दादराणामाह ४४ हे
साधो अस्मिन् प्रारंभं सारसागरे निमज्जतां सतां समालंबनं किं इति प्रश्ने उक्तसुत्तरं गद्गेषपरिज्ञयः पृथग्व्यक्तः प्रश्नो

निरालंकारः ४५॥

वा.
म.टी.
५६
५६

कोविदवदभृभृतांराज्ञांश्रियोनित्यं कवसेति असौ प्रतिपाद्यः कोपियत उक्तमपिनतायते असौ खड्गेऽस्तु
नरं पृथग्दृष्ट्वा तालंकारः ४६ ये भंश्चाद्यं किं दानवारिमदनजले यद्विणं कः प्राख्यातिविः पक्षी
यथाः कृतो भवति आजितः संग्रामात् गरुडो नित्यं कीदृग्भवति दानवारिविराजितः दानवारिर्वसुदे
वस्तेन विराजितः शोभितः अत्र प्राक् दृष्टत्वा तपश्चात्तव प्रकटत्वात् दृष्टव्यं तपश्चात्तालंकारः ४७ ३
कवसेति श्रियो नित्यं भृभृतां वदकोविदः असावतिपाद्यः कोपियत उक्तमपिनोच्यते ४६ किं मे
भंश्चाद्यं प्राख्यातिपक्षिणं कः कृतो यथाः गरुडः कीदृशो नित्यं दानवारिविराजितः ४७
वं भेऽसति संप्रदमुति प्रमणिराणो यदा समूहयः सिरिवादनानि तण प्रासि उद्योतस्य सो ४८
दानो प्रकारकर्तृत्वेत्या यनाय वाग्भटाभिधस्य महाकवे महामते अतन्नामगायया यकथानि दर्शयति
तस्य यकस्याप्यत्र गाथायामनिर्दिष्टस्या श्रीवाग्भटः श्रीवाग्भट इति तनयप्रासीत् कीदृशः परोपि बुधः
विशेषालंकारोऽत्र समवर्गंतयः ३ अत्र द्यते ब्रह्ममंशुक्ति संप्रदमोक्तिकमणेः प्रभासमूह इव तथा ह्यस्मिन्
पुत्रलंकारयथानामानकथिताने सर्वव्याख्याताः अन्येषु ग्रंथेषु बह्वोलंकाराः श्रूयन्ते तेऽनोक्ता इत्याद

५३

४८॥
५६

अस्यासामलंक्रियाणामनिबन्धने अभिरागे निबन्धनं कारणां आचमकारितस्यात् उक्तेभ्योऽन्येषां मध्येन को
पिताटकवमकारः वमकारे विना कथ्यते प्रयासपवस्यात् न फलं किमपि अथवा उक्तांतर्भावपवच
प्रवृत्तौ उक्तांतर्भवतीत्यर्थः अवरीतिद्वयमाह ४५ असमस्तपदावेदभीरीतिः ५० अवहेपवरीति

अचमकारितावास्या उक्तांतर्भावपवच अलंक्रियाणामन्यासामनिबन्धने निबन्धनं ४५ हि
त्रिपदापांचालीलाटीयासमवापंचयावत् प्राह्यसमासवंतो भवति यथा संख्यगौरी
या ५० हेपवरीती गौरीयावेदभीचेति सांतरे एकाभूयः समासास्यादसमस्तपदायत्
५१॥

भवतः गौरीयावेदभीचेति यतस्ते हे संसारे सांतरे अंतरसहिते एष क २ लक्षणोत्तरंदर्पयति
एका गौरीयावद्दसमासास्यात् द्वितीयावेदभी असमस्तपदा अस्तसमासो भवेत् ५१॥

वा.
म.सी.
५०

57

अयं सि प्रापगादयः सि प्रा नया बद्धः कलोलकोलादलो विषमाक्रमेणाक्रमतिकीटप्राः दयोत्यादितं
गपर्वतप्रातप्रावप्रपातस्य प्रादति प्रादनेनैकुरं यथा भवति प्राकंदति वयानि प्रतल्लकल्लपकुलानि ते
षां कैकारप्रहैः चोरीकृतः कीटप्राः नयाः वर्वरवधमानपयसः वर्वरेशदसः कोपि प्रत्यावाकोपिमद

दयोत्यादितं गपर्वतप्रातप्रावप्रपातादति कुराकंददल्लकल्लपकुलकैकारचोरीकृतः वि
ष्ववर्वरवधमानपयसः सि प्रापगायाः सुरन्ताक्रामत्ययमक्रमेणाबद्धप्राः कलोलकोला
दलः ५२ विप्राः प्रकृत्यैव भवन्ति लोलालोकोक्तिरेषानमृषाकराचित् यच्चुव्यमा
नां मधुपैर्हि जेशः स्निष्यत्ययं कैरविरागी कराग्रैः ५३ ॥

नू तेन वधमानपयोयस्याः सातस्या बद्धसमासागोरीयारीति ५२ यत्तयस्मात्कारणात् हि जे
प्रोविप्रश्चेशो वामधुपैर्मयपेभ्रमरेयाचुव्यमानां कैरविरागी कमुदिनी कराग्रैः स्निष्यते शेषालंकारः
पषादितीयावैदभीति ५३ ॥

५०

अपुसंहारमाह कृतिनामनस्तु येनार्थेन कवित्वं प्रतिवमकरोति प्रतिवमकारमुत्पादयति दंत इति वि
चारसपवायः तस्मिन् कवित्वमनयेव पूर्वोक्तयादिप्राग्लंक्रियात्वेन प्रभृत्सतो विचार्यतां समासारीत
यः सुदरीतिरसोपेतं प्रतिरसानाह ५४ इति वाग्भटः परिलेखः ४ ॥ यथा साधुपाकेपि

अर्थेन येनातिवमकरोति प्रायः कवित्वं कृतिनामनस्तु अलंक्रियात्वेन सपवतस्मिन् प्रभृत्
तां दंतदिष्टानयेव ५४ इति वाग्भटः परिलेखः ४ साधुपाकेप्यना स्वाद्यं भोज्यं निर्लव
णं यथा तथैव नीरसं काव्यमिति नृमोरसानिह १ विभावैरनुभावैश्च साविकैर्व्यभिचारिभिः

आरोप्यमाण उक्तं स्थायीभावो रसः स्मृतः २॥

भोज्यं लवणारहितं संप्रना स्वाद्यं भ
वति तथा काव्यमपि नीरसं रसहितं प्रना स्वाद्यं भवति इति यतत्कारणादिद्वयसाम्यमः १ तेन
वरसाः सुगारादयः नवानां रसानामेकैकः स्थायी भावः पृथक् २ तेवामीरतिहासप्रसङ्गोक्तश्च
कोयोत्साहोभयतया जुगुप्सा विस्मयप्राप्ताः स्थायीभावः प्रकीर्तिताः २॥

५८
टी.

५८

58

श्री कृष्णवस्यायिनोभावाः शृंगाररस्यकरुणाशौद्रवीरभयानकाः वीभत्सादुतशान्ताश्च तेन वरसाः
कृष्णरासेयाः श्रयस्यायिभावलक्षणमाह विशेषणभावउत्पादयति रसमिति विभावाः स्त्रीवसंतोद्याना
दयः उत्पत्तिकारणानि यभ्यः शृंगाररसोत्पत्तिरित्यर्थः विभावोरसोत्पत्तिकारणः तथा न भूयते लक्ष्यते
रसयभिरित्यनुभावाः केष्वेदमुखविकारनेत्रोत्पत्त्यादयः रसोत्पत्तौ सत्यां यस्यायेभावो जायते ते

शृंगारवीरकरुणादस्यादुतभयानकाः
शौद्रवीभत्सशान्ताश्च न वै ते निश्चिता बुधैः ३

सुभावासेयाः तथा सात्विकाः सात्विकभावाः संभवेदरोमांचादयो ह्ये सत्तावगंतव्या व्यभिचारिणः सदवा-
सितोभावाः धृतिस्मृतिसत्यादयः यभिर्विभावैः सात्विकैः व्यभिचारिभिः उत्कर्षमारोप्यमाणः स्यायीभावोरसः स्या-
सस्यायीभावः शृंगारादेरसद्रूपेण भवति पूर्वोक्ताः स्यायिनोभावारत्यादयो विभावादिभिर्व्यक्ति कृताः संतो रसाः

शृंगारादयो न वापि भवन्तीत्यर्थः ३॥

५८

पुंगारस्वरूपमाह जायापत्योः कलत्रमर्चोऽस्यां प्रीत्या मिच्छावृत्तिः परस्परवर्गनं पुंगारोऽयं उच्यते यथ
 पुंगारोऽहिविधो मतः कथं संयोगो विप्रयोगश्च संयुक्तयोर्द्वयोः संभोगात्मकः पुंगारः विप्रयुक्तयोस्तु
 विप्रलंभात्मकः पुंगारः तौ संयोगविप्रलंभौ तयोः जायापत्योः क्रमात् युक्तविप्रयुक्तयोः बुधैः वाच्यो भ
 वतः पुनरेव पुंगारसोऽहिविधो मतः प्रच्छन्नश्च प्रकाशाश्च विशेषं मय्यतो ज्ञापयिष्यामः ५ अथ पुंगार
 जायापत्योर्मिथोऽस्यां वृत्तिः पुंगार उच्यते संयोगो विप्रयोगश्चेतेष्वहिविधो मतः ४ तौ त
 योर्भवतो वाच्यो बुधैः युक्तविप्रयुक्तयोः प्रच्छन्नश्च प्रकाशाश्च पुनरेव हि धामतः ५ रूपसौभा
 ग्यसंपन्नः ऊर्लूनः ऊर्लालो युवा श्रुतः सूर्यतगीः रथातो नेताऽसङ्गः ६ अथैव विप्र
 सहायकमा धैर्यतोऽनुकूलः दक्षिणः पादः ७ दृष्टेति वक्तव्यं स्यान्नायिका स्याच्चतुर्विधा ॥ २ अथ पुं
 गारनेतानाधिकः कथितः कीदृशो रूपसौभाग्ययुक्तः रूपशब्देन लावण्यं ऊर्लूनः सऊर्लालः ऊर्लालः सक
 ललीलाकोविदः युवा यौवने वर्तमानः श्रुतः सौम्या कृतक्रियः सूर्यतगीः सत्यवाक्यसङ्गः ६ अथैव
 नायिको विप्रयुक्तः वक्तव्योक्तः श्रुतः दक्षिणः पादः ७ दृष्टेति प्रस्य नायिक स्यान्नायिका चतुर्विधा स्यात्

का.
म. टी.
५२

59

अथावृत्तं लोदीनां लक्षणान्याद अनुकूललक्षणं प्रागाद नीली रोगा मुकुलो भवति यद्यानीली तस्यारा
गोमोतरतः सोऽनुकूलो नायकः परे सोऽन्य रमणी रतो न स्यात् अन्यस्या चित्तं यस्य सोऽन्य चित्तः सदक्षिणो भ
तिकीटकस्त्रियां प्रविहृतः स्वयस्या विकारं मारणं त्यजन् ऊहनादिकं न दर्शयति इत्यर्थः ८ तथा यो विहृतो

नीली रागोऽनुकूलः स्यादनन्य रमणी रतः दक्षिणश्चान्य वित्तोऽपि यः स्यादविहृतः स्त्रियां ८ प्रि
यंवत्तप्रियं तस्याः ऊर्वनयो विहृतः शरः धृष्टो जाता पराधोऽपि न विलक्ष्यो वमानितः ९ अनू
पाचस्वकीया च परकीया यणांगना विवर्गिणः स्वकीया स्यादन्या केवल कामिनः १० ॥

विकारमापन्नः तस्याः स्वयत्याः अप्रियं ऊर्वनप्रियं वक्तिसपादो नायकः यो जाताः पराधोऽपि प्रविमानि
तोऽपि वल्लभो न भवति स धृष्टो नायको तेयः ९ अथ सामान्येन चतुर्विधा स्त्रियमभिधत्ते यथाष्टंगाभरसस्य नाय
को युवा उमान् प्राक्कथितः तस्य नायकस्य पुरुषरूपस्य नायिकापि चतुर्विधा भवति ता प्रादस्त्रियश्चतुर्विधा

२०॥
५२

अनूदास्वकीयापरकीयापणंगनाचविवर्गिणोऽर्थकामयुक्तस्यस्वकीयापरिणीतास्यात् प्रायास्वि
सः केवलकामिनो नरेण प्रचुरक्ताया स्वयं स्वीकृता भवति सा अनूदा व्यतेतथा उच्यते तस्य राज्ञः प्राजं
तलायानायिका ११ प्रधानचरित्रवती १२ परकीया परस्त्री अनूदे च वाच्य परमनयोः परकीया अनूदे

प्रचुरक्तानुरक्तेन स्वयं या स्वीकृता भवेत् सानूदेति यथा राज्ञो उच्यते तस्य प्राजं तला ११ देव
ता गुरुसाक्ष्येण स्वीकृता स्वीयनायिका क्षमावत्यतिगंभीरप्रकृतिः सच्चरित्रवती १२ परकी
या अनूदे च वाच्य भेदोऽस्ति चानयोः स्वयमप्यतिकामैका सख्यैवैका प्रियंवदेत् १३ सा
मान्यवनिता वेष्या भवेत् कपटपंडिता नदिकश्चित्प्रियस्तस्याः दातारं नायकं विना १४ ॥

योर्वाच्यभेदोऽस्ति न तादृशिशेषः कोपितथापि विशेषमाह एका परकीया अतिकामा ऊलवती स्वयमपि प्रि
यंवदेत् एका द्वितीया अनूद्या लज्जया स्वयमवदेत् परं कामऊला प्राची सम्यक्कृता प्रियंवदेत् १५ सामा
सवनिता कपटपंडिता वेष्या पणंगना भवेत् तस्या ता रं नायकं विना नदिकश्चित्प्रियो भवति यो दाता स पव

॥ अत्र प्रियं विना ॥

वा.
भ. टी.
६.

60

अथ ष्टंगारस्य प्रकाशप्रच्छन्नभेदद्वयमाह यथा पश्यता उद्धता सर्वप्रकाशमेव सर्वप्रकरमेव नायकं प्रतिया
ति प्रकाशो रसः अन्यस्त्रीणां तिष्ठतां प्रियसमागमः प्रच्छन्नयवभवति ययः प्रच्छन्नः ष्टंगाररसः समासः सं
भोगष्टंगारविप्रलंभः ष्टंगारमाह १५ पूर्वानुरागात्मको विप्रलंभः मानात्मको विप्रलंभः प्रवासात्मको वि

सर्वप्रकाशमेवैवायाति नायकमुद्धता वाच्यः प्रच्छन्नयवान्यस्त्रीणां
प्रियसमागमः १५ पूर्वानुरागमानात्मप्रवासकरुणात्मकः विप्र
लंभः चतुर्थस्यात्सर्वपूर्वोऽयं गुरुः १६ स्त्रीपुंसयोर्नवालोकादे
वोत्प्लसितरागयोः ज्ञेयः सर्वानुरागो यमपूर्णस्य हयोर्दृष्टा १०॥

प्रलंभः करुणात्मको विप्रलंभः इति विप्रलंभश्चतुर्थी अयं विप्रलंभः पूर्वः पूर्वो गुरुः मानात्सर्वानुरा
गो गुरुः प्रवासात्मानो गुरुरित्यर्थः १६ अथ कमेरापतेर्वाल्लङ्घनान्याह स्त्रीपुंसयोर्नवालोकादेव नव
दर्शनादेवोत्प्लसितरागयोः परमपूर्णस्य हयोर्दृष्टाः वस्या अयं पूर्वानुरागविप्रलंभः ष्टंगाररसः १०॥

६.

तथाप्यसुरन्यवनितासंगारः पत्न्यावर्ष्याविकृतिरीर्ष्यायाविकारोभवति समानात्मकोविप्रलंभमृंगारो-
रसः तथापरदेशस्थभर्तृरिपत्न्याविरहसंभवः प्रवासात्मकविप्रलंभमृंगारो-
रसः १८ अनुकूलयोर्दंपत्योर्जा-
यापत्योरेकतरंपंचवेदयोरेकतरविनाशेकरुणात्मकोविप्रलंभमृंगारो-
रसः सदृशवर्णनैवभवति अन्ये

मानोन्यवनितासंगादीर्ष्याविकृतिरुच्यते प्रवासःपरदेशस्थेप्रियेविरहसंभवः १८ स्यादे-
कतरंपंचवेदंपत्योरवरक्तयोः मृंगारःकरुणाख्योयं सदृशवर्णनैवभवति १९ उत्साहा-
त्सामवेहीरस्त्रेयाथर्माजिदानतः नायकोऽभवत्सर्वैः श्लाघ्योरधिगतोगुरोः २० ॥

दास्यादुतादयोरसाहतेः श्लोकेवासंस्पृश्यते अयंतमृंगारकरुणाख्योऽसौ सदृशवर्णनेसंभवति पुरो-
प्रबंधेभवति यथारंतिविलापः कुमारसंभवे मृंगारसंततसंबंधंवा न्यदापि सर्वम् उक्तावीरादीन् र-
सानाह १९ वीरोरसउत्सादात्मकोभवति सत्रिथाथर्माजिदानतः यर्मवीरः संग्रामवीरः दानवीर इ-
ति अत्रवीररसः सर्वैः श्लाघनीयगुरोराधिगतोनायकोभवति २० ॥

वा.
म. सी.
६१
६१

करुणोत्तमरसः प्रोकोत्थः प्रोकात्मकोत्तमः तत्ररसेभूयात्तरोदनेविवर्ण्यमोदनिर्वेदप्रलापासूणि कीर्तये
त भूयात्तभूलोदने विवर्ण्यविवर्णभावः मोदोमोदनिर्वेदो विवादः प्रकृष्टलपनं प्रसूणि प्रसूयातः क
रुणरसेयते भवन्ति भावाः अतो अत्ररसेयते भावावर्ण्यते २१ तस्य दास्यरसस्य सभूवडत्यतिः चेष्टांगविय
विहृत्याद्भवति अथोत्तममध्यमाथमभेदेन दास्यरसस्वरूपमाह २२ सदास्यरस्यो मदात्मना सुतमानं

प्रोकोत्थः करुणोत्तमस्तत्र भूयात्तरोदने वैवर्ण्यमोदनिर्वेदप्रलापासूणि कीर्तयेत् २१ दास्यमृ
लः समाख्यातो दास्यनामारसो बुधेः चेष्टांगेष्वेवैकृत्या हाचोदासस्य चोद्भवः २२ कपोला
दिहृतोत्तमो भिन्नोष्टः समदात्मना विदीर्णास्यश्च मध्यानामथमानां सप्राहकः २३ विस्म
यात्माद्भुतोत्तमः सचासंभाव्यवस्तुनः दर्शनाच्छवणाहापि प्राणिनामुपजायते २४ ॥

कपोलादिहृतोत्तमसमत्रभिन्नोष्टमात्रमभवति समथमानां विदीर्णास्याः प्रसूता मनोभवति सच दास्य
रसो नगराणां नीचानां सप्राहकः सदृच्छब्दसदितो भवति २५ अद्भुतो रसो विस्मयः स्यापि भावात्मकः सच
प्राणिनां प्रसंभाव्यवस्तुनो दर्शनात् अवणाहासमुपजायते यतेनास्मद्विधोत्यतिरभिदिता २४ ॥

६१

अस्य रसस्य विभावादी न दर्शयति तत्राहुत रसे जाते नेत्रयोर्विकासः स्यात् रोमांचस्वेदे च भवतः निस्पंदने
त्रता भवति साधु साधु वाग्भवति गीर्गद्गदा च स्यात् २५ भयानको रसो वस्तुनो चो रदर्शनात् भवेत् भीति
प्रकृतिर्भयस्वभावः स भयानको रसः प्रायेण स्त्रीषु नीचेषु बालेषु प्रप्रास्यते भय रसो व्यावर्ण्यमानो नृ

तत्र नेत्रविकासः स्यात्सुलकं स्वेदपवच निस्पंदने त्रता साधु साधु वाग्गद्गदा च गीः २५ भया
नको भवेद्भीति प्रकृतिर्द्यौरवस्तुनः स च प्रायेण वनिता नीच बालेषु प्रप्रास्यते २६ दिगालोका
स्य प्रोषा गकं यगद्गद संभ्रमः शस वैवर्ण्यमोक्षं च वर्ण्यते विबुधै रिति २०॥

न मे ते स्वे व प्रगे भते

सिः २६ इदानीमस्य विभावादी न दर्शयति अस्माद्भयानकात् यत्ते यदा र्था उत्पद्यते अतो रसे गते व्यावर्ण्य
ते यत्ते के दिगालोको दिग्दर्शनं मुखप्रोषः प्रागीरकं यः गद्गदा वाणी संभ्रमः तेषां शसः वैवर्ण्यविव
र्णभावः मोक्षो मूढता सर्वत्र मुखते भयेन इदानीं व्यावर्ण्यते बुधैर्भावाः २०॥

नान्यत्रास्यदी

वा.
गम. टी.
६२

62

रौद्रोऽसः कोधात्मको भवति कोधश्चारिपराजयात् अरिहंतपराजयात् कोधात्तयदायोः रिणापराजीय-
ते तदा तस्य कोथोजायत इत्यर्थः तथा रौद्रभीष्महतिरुग्रः सामर्षी नरो नायको भवेत् २८ स्वांशाद्यात्
इत्यादि श्लोकः संगमपव २५ वीभत्सोऽजुगप्सातोऽजुगप्साभावः स्यात् विभावादित्रयस्योदाहरणं दि-

कोधात्मको भवेद्रौद्रः कोधश्चारिपराभवात् भीष्महतिर्भवेदुग्रः सामर्षस्तत्र नायकः २८
स्वांशाद्यात् स्वपंशास्त्रोक्षेपधुक्कदयस्तथा अमरांतिजनाक्षेपोदलनंचोपवर्ण्यते २९
वीभत्सः स्याजुगप्सातः सोवद्यश्रवणोक्षणात् निष्ठीवनास्यभंगादिस्यादत्र मदतां न च ३
सम्यग्ज्ञानसमुत्थानः प्रांतो निस्पृहनायकः रागद्वेषपरित्यागात् सम्यग्ज्ञानस्य चोद्भवः ३१॥

प्राति सचावद्यश्रवणात् विदूषपदार्थीकरणत्वात् विदूषवस्तनोदर्शनात् निष्ठीवनं प्रास्यभंगादिः
स्यात् तद्भुवि संपन्न स्यात् परमदता मुत्तमानां निष्ठीवनादयो भावान्प्रयोक्तव्या ३ प्रांतोऽसः सम्यग्ज्ञा-
नसमुत्थानो भवति अस्य प्रांतरसस्य निस्पृहनायकः रागद्वेषपरित्यागः सम्यग्ज्ञानस्य चोद्भवः ३१

६३

वा.
म.टी.
६३

63

सारस्वताध्यायिनः कविसङ्घः प्राकल्पकालंकल्पकालेयावत् काव्यपुरुषं रचयंत कीदृगविशेषा-
णानि सङ्गानि इति वाग्भट्टलंकारायभूरिः लाटीदास्यरसोप्रयोगानि पुरोरीतिप्रबंधेकतायांचाली
करुणाभयानकरसेपणंतारसेमागथाः गौडीवीरसेनरौद्रजरसे वल्लोमदेपोद्भवावीभत्साहुतयोविद

दोषैरुज्जितमाश्रितं उरागणेश्वेतच्चमत्कारिणं नानालंकृतिभिः परीतमभितोरीत्यास्तु र-
त्यासताम् तैस्तेस्तन्मयतांगतं नवरसे प्राकल्पकालंकवि सङ्घारो रचयंत काव्यपुरुषं सा-
रस्वताध्यायिनः ३२ इति श्रीवाग्भट्टलंकारे पंचमः परिच्छेदः ५ ॥ शुभम् ॥

भविष्योष्टंगारभूतेरसे द्विविपदायांचालीलाटीयापंचसमयावत् प्राज्ञासमासवंतो भवन्ति यथाश-
क्तिगौडीयाः प्रथमपदावत्सामीविपदसमावमागथी भवति उभयोरपि विदुर्भासुर्दुर्भाषणं ऊरु-
ते ३२ इति श्रीवाग्भट्टलंकारटीकायां ग्रंथः समाप्तः ॥ भद्रम् ॥

६३

ॐ नमः

ॐ नमः